

BEHCƏTÜR-RUH

HEYDƏR ƏLİYEV
FONDU

HEYDƏR ƏLİYEV
MƏRKƏZİ

Fars dilindən tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi:

Hacı Rauf ŞEYXZAMANLI

Redaktorlar:

Nəsim GÖYÜŞOV,

filologiya elmləri doktoru

Suraya AĞAYEVA,

Əməkdar İncəsənət Xadimi,

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi məsləhətçi:

Paşa KƏRİMOV,

filologiya elmləri doktoru

Müəllifin fars dilində yazdığı və musiqi elmi haqqında bir risalə kimi təqdim etdiyi kitabda musiqiyə dair dəyərli və ətraflı bilgilərlə yanaşı digər qaynaqlarda rast gəlinməyən rəvayətlər, dairələr və cədvəllər yer almışdır. Hazırda əsərin Azərbaycan, İran, İngiltərə, Rusiya və başqa ölkələrin əlyazma xəzinələrində saxlanılan və bir-birindən fərqlənən nüsxələri uzun müddətdir ki, mütəxəssislər və muğamsevər oxucular üçün qiymətli bir məlumat mənbəyinə çevrilmişdir. Risalənin musiqi aləmində geniş şöhrət qazanmasına baxmayaraq onun adı, müəllifi, yazılma tarixi, tərkibi və tərtibi indiyə qədər dəqiq müəyyənləşdirilməyib və tədqiqatçıların mübahisələrinə səbəb olaraq qalmaqdadır.

BEHCƏTÜR-RUH

(Bakı nüsxəsi)

ÖN SÖZ

Musiqinin rəqs və rəssamlıqla yanaşı ən qədim incəsənət növlərindən biri olaraq hər xalqın tarixində və həyatında çox önəmli yeri var. Hələ ibtidai cəmiyyətin insanları keçirdikləri mərasimlərdə bəsit çalğı alətlərinin müşayiətilə mahnı oxuyaraq öz hisslərini ifadə etməyə can atardılar. Zaman keçdikcə bu bir sənətə çevrildi, sadəcə tərənnüm edənlərin arasından mahir ifaçılar və bəstəkarlar meydana çıxdı. Beləliklə, bu sənət inkişaf yolu ilə irəliləməkdə idi, lakin onu bir elm səviyyəsinə yüksəltmək heç də hamıya müyəssər olmamışdır. Burada biz məhz müsəlman Şərqiində musiqinin elmi əsaslarının yaradılmasını və bu mövzuda yüzlərlə, bəlkə də minlərlə əsərin yazılmasını qürurla qeyd edə bilərik. Hələ IX-X əsrlərdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində musiqi ciddi surətdə tədqiq olunmağa başlayır. Ərəb filosofu əl-Kindi, musiqi nəzəriyyəsinin banisi adını qazanmış Mərkəzi Asiya alimi əl-Farabi¹, orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış və sələflərinin bu sahədəki araşdırmalarını yeni kəşflərlə zənginləşdirib təkmilləşdirmiş böyük Azərbaycan musiqişünasları Səfiəddin Urməvi² və Xacə Əbdülqadir Marağayi³, yenə də Mərkəzi Asiyalı əl-Xarəzmi, İbn Sina, musiqi mədəniyyəti haqqında bir neçə əsaslı əsərin, o cümlədən “Dür-rətüt-tac”ın müəllifi olan İran alimi Mahmud əş-Şirazi və başqaları yazdıqları kitablarla musiqi elmini daha da yüksək səviyyəyə qaldırmışdılar. Fars dilindən tərcümə etdiyimiz bu əlyazma həmin əsərlərin arasında özünəməxsus yer tutur.

Müəllifin ilk sözlərindən bəlli olur ki, “bu risalə ruh elmi deyilən musiqi elmi haqqındadır” və burada həmin elmin müxtəlif sahələrinə dair məlumat olduqca gözəl və canlı dillə səlis və nəfis şəkildə təqdim edilir. Əvvəlcə musiqi elminin mənbəyi haqqında bəhs olunur və onun yaranışının dinimizlə bağlılığını sübuta yetirməyə yönəlmiş rəvayətlər söylənilir. Kitabın sonrakı səhifələrində musiqinin insana göstərdiyi təsir, onun göy cismləri ilə əlaqəsi, musiqi alətlərinin yaranması və onların düzəldilməsi qaydaları, muğamın avazları, şöbələri, pərdələri, guşələri və s. haqqında müfəssəl məlumat, eyni zamanda ifaçılar üçün yaşadığımız dövrdə də öz müasirliyini və əhəmiyyətini itirməyən dəyərli məsləhətlər verilir. Bununla yanaşı, əsər maraqlı oyadan və başqa qaynaqlarda rast gəlmədiyimiz rəvayətlər, cədvəllər və dairələrlə zəngindir. Burada həmçinin məşhur alimlərin və şairlərin, o cümlədən Xacə Əbdülqadir Marağayinin, Nəcməddin Kövkəbinin, Şeyx Fəridəddin Əttarın şeirlərindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, sözügedən risalə hətta çağdaş musiqişünasların diqqətindən kənar qalmamışdır. Məsələn, İranda hazırlanmış

1 “Kitabül-musiqi əl-kəbir”, “Kitabül-musiqi” və s.

2 “Kitabül-ədvar”, “Risaleyi-şərəfiyyə” və s.

3 “Came’ül-əlhan”, “Məqasidül-əlhan” və s.

musiqi istilahları lüğətində bu mənbəyə dəfələrlə istinad edilir¹. Azərbaycan alimlərindən isə professor Zemfira Səfərovanın Azərbaycan musiqisinə həsr olunmuş kitabında ona geniş yer ayrılmış və şərh verilmişdir². Hal-hazırda əsərin ayrı-ayrı nüsxələri müxtəlif adlar altında İranın bir neçə dövlət kitabxanasında və şəxsi kolleksiyalarda, Kembric, Sankt-Peterburq, Stokholm və digər şəhərlərin əlyazma xəzinələrində saxlanılmaqdadır. Maraqlıdır ki, bu risalə hələ keçən əsrin birinci yarısında Qahirədə Avropa şərqşünasları Farmer və de Borqomalenin tərcüməsi əsasında çap olunmuş və beləliklə, ilk dəfə müasir kitab halında yazıldığı fars dilində deyil, ingilis dilində işıq üzü görmüşdür.

Hazırkı nəşr Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində M-448 (əvvəlki A-1197) şifri altında saxlanılan əlyazmanın əsasında hazırlanmışdır. Mətn nəstəliq xətt ilə səlhiqəsiz şəkildə köçürülmüşdür. Katibin özünün onun zəhmətinə irad tutanların savab iş görməyəcəkləri barədə xəbərdarlıq verməsinə baxmayaraq, biz əlyazmada orfoqrafik səhvlərə yol verildiyini, bəzi cümlələrin yarımçıq halda, bir neçə musiqi alətinin rəsmləri üçün ayrılmış yerin isə tamamilə boş qaldığını, eyni sözün müxtəlif yerlərdə fərqli şəkildə yazıldığını və digər qüsurların olduğunu ədalət xatirinə qeyd etməyə bilməzdik. Əlyazmanın anlaşılmayan və ya boş buraxılmış hissələri tərcümə mətnində üç nöqtə ilə əvəzlənmiş, heyrətamiz, adi məntiqlə bir araya sığışmayan yerlərdə isə sual işarəsi qoyulmuşdur.

Kitab, əvvəlində yazıldığı kimi, on babdan, müqəddimədən (bu da sual doğuran məqamlardan biridir, çünki müəllifin fikrincə müqəddimə adət etdiyimiz yerdə, yəni əsərin əvvəlində deyil, sonda yerləşdirilməli idi) və xatimədən ibarətdir. Lakin əslində əsərdəki ən axırncı bab altıncıdır, qalanları isə ya nömrələnməmiş, ya da fəsil adı ilə təqdim olunmuşdur. Onu da qeyd etməliyik ki, bu cür uyğunsuzluqlarla qəribəliklər risalədə həddindən artıq çoxdur və onlardan biri də orta əsr yazılarında kitabın əsas hissəsinin başlanğıcını bildirən və adətən yeganə halda olan “əmma bə’d”in hazırkı əlyazmanın 1b, 5a və 5b səhifələrində, yəni üç yerdə göstərilməsidir. Bu da tərcümə etdiyimiz əsərin ilkin nüsxəsinin üzərində sonradan işləndiyi və onun bir neçə mənbənin bəzən məntiqi, bir çox hallarda isə sadə və uzlaşmayan birləşməsinin nəticəsi olduğu anlamına gəlir.

Əsasən “Behcətür-ruh”³ adı ilə tanınan bu kitab hal-hazırda dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində qorunur və farsdilli əlyazma kataloqlarının əksəriyyətində onun haqqında məlumat verilir. Lakin həmin məlumatın bəzi hallarda üst-üstə düşmədiyini nəzərə alaraq, biz bu məsələ üzərində bir qədər dayanmaq istərdik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsər dünyada əsasən “Behcə-

1 Mehdi Setayəşgər, “Vajenəme-ye-musiqiye-İrənzəmin”. Entəşarate-Ettelaat. Tehran, 1378-81 h.ş.

2 Z. Səfərova, “Azərbaycan musiqi elmi (XIII-XX əsrlər)”. Bakı, “Elm”, 1998.

3 Behcətür-ruh – Ruhoyadan

tür-ruh” kimi məşhur olsa da bu adla yanaşı kitabın ikinci ismi yerində Əhməd Münzəvinin kataloqunda¹ “Behcətül-ərvah”, Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) kataloqunda² isə “Behcətür-rəvac” adları göstərilmişdir. Əlimizdə olan nüsxənin 4a səhifəsində rast gəldiyimiz “Behcətül-qülub” ilə “Qutül-ərvah” variantlarını da buraya əlavə edəndə sirləri hələ də açılmamış bu risalənin adlarının ümumi sayı beşə qədər yüksəlir.

Əsərin müəllifinə gəlincə, əlyazmanın 3b səhifəsində onun adı Əbdülhüseyn İbn Mehdi əş-Şirazi, 6a səhifəsində Əbdülmömin İbn Səfiəddin İbn İzzəddin İbn Mühyiəddin İbn Nemətullah İbn Qabus İbn Vəşmgir Cürcani, 42a və 49a səhifələrində isə yenidən Əbdülhüseyn Şirazi kimi göstərilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun kataloqunda³ risalənin ilk müəllifi haqqında məlumatın olmaması və Əbdülhüseyn İbn Mehdi Şirazi tərəfindən yenidən işlənilib hazırlanması bildirilir. Bəzi kataloqlarda⁴ əsər Əbdülmömin İbn Səfiəddinin adı altında verilmişdir. Lakin görkəmli İran ədəbiyyatşünası Pərviz Natel Xanlari Tehrandə nəşr olunmuş kitaba⁵ yazdığı ön sözdə müəllif adının saxta olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Həqiqətən də bu adın orta əsr qaynaqlarının heç birində çəkilməməsi və müəllifin ənənəyə zidd olaraq özünü həddindən artıq uzun adla təqdim etməsi istər-istəməz belə məlumatın doğruluğuna şübhə oymatmaya bilməz. Yeri gəlmişkən, doktor Xanlari həmin ön sözdə əsərin yazılma tarixini qəməri hicri ilə X-XI əsrlərə (miladi XVI-XVII əsrlər) aid etmişdir. Əlyazmanın özündə isə (s. 42a) risalənin guya Nişapur şəhərində 1656-cı ildə yazıldığı bildirilir. Qəməri hicri ilə hal-hazırda hələ XV əsrdə yaşadığımızı xatırlasaq, biz bu tarixin ya uydurma olduğu, ya da miladi hicri ilə hesablandığı (bu da ənənəyə ziddir) seçimi arasında qalırıq. Ümumiyyətlə risalədə göstərilmiş bir çox rəqəmin heç bir məntiqə sığışmadığını qeyd etməmək mümkün deyil. Məsələn 42a səhifəsində həmin hadisənin, yəni əsərin 1656-cı ildə yazılmasının hələ 1387-ci ildən məlum olduğu iddia edilir. Daha bir yerdə müəllif özünün eyni vaxtda 2500 şagirdə dərs keçdiyini fəxrlə bəyan edir. Kitabın son səhifələrində isə onun musiqi elmi ilə 140 il məşğul olduğunu öyrəndik. Zənnimizcə, bu cür əcaib incəliklər müəllifin ya riyaziyyat elmindən tamamilə xəbərsiz, ya da çox zarafatçı insan olmasından xəbər verir. Əsərdə musiqi alətlərinin adlarında sanki qəsdən yol verilmiş xətalər da diqqətli oxucunun təəccüblənməsinə səbəb ola bilər.

1 Əhməd Münzəvi, “Fehreste-nosxehaye-xəttiye-farsi”, c.5, s.3888. Tehran, 1348 h.ş.

2 Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР, т.1, с.79. Москва, 1964 г.

3 AMEA Əlyazmalar İnstitutu, fars əlyazmaları kataloqu, c.1, s.250. Bakı, “Örnək”, 1994.

4 Əhməd Münzəvi və Leningrad kataloqları, göstərilən mənbələr, eləcə də Zəriə kataloqu: Ağə Büzürg Tehrani, c.3, s.162. Tehran, 1387-1391 h.q.

5 Əbdülmömin İbn Səfiəddin, “Behcətür-ruh”. Rabino de Borqomalenin müqəddiməsi və Hüseyn Əli Məllahın şərhilə. Tehran, 1346 h.ş.

Gördüyümüz kimi, təqdim olunan kitab özünün ehtiva etdiyi bilgilərlə yanaşı ağılasıgmaz məqamlarla yadda qalmış sənət əsərləri sırasında özünə layiq yer tapmışdır. Uzun müddətdir ki, müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları həmin anlaşılmazlıqlara aydınlıq gətirməkdən ötrü müxtəlif fərziyyələr irəli sürməkdədir. Lakin əsərin adı, müəllifin adı, yazılma tarixi, əvvəli və axırı, fəsillər bölgüsü və s. məsələlərdə qəti qərara gəlmək hələlik mümkün olmamışdır. “Vallahü ə’ləm” – ən düzünü Allah bilir.

Bütün yuxarıda söylənilənlərə baxmayaraq məhz musiqi elmi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən bu risalənin həm musiqişünas alimlərimizin gələcək araşdırmaları üçün dəyərli qaynaq, həm də muğamsevər oxucularımız üçün əsərin saysız-hesabsız adlarından birində deyildiyi kimi “ürəkaçan” bir hədiyyəyə çevriləcəyinə ümidvar olduğumuzu bildiririk.

BU RİSALƏ RUH ELMİ DEYİLƏN MUSİQİ ELMİ HAQQINDADIR

Bismillahir-rəhmanir-rəhim

Dindarlara xoş aqibəti bağışlayan, yaratdığı məxluqlara kərəmətini əsirgəməyən, bağışlanmalarını diləyənələrə öz lütf ilə kərəmini bəxş edən, yer ilə göylərin yaradıcısı, iki dünya ağası Allaha həmd olsun. Peyğəmbərlərə və elçilərə, mömin və müttəqi¹ övliyalara və seçilmiş pak insanlara Allahın salamu olsun və “ma bə’d” seyyidlərin ağası və Allahın elçisi, günahkarların və düşmənlərin şəfisində² Allahın xeyir-duası və salamu olsun. Allah məkrli ümmətlərə qəhr etsin, pak övliyalara salam olsun, zalımlara və Allahın elçisinin hüquqlarını qəsb edənlərə lənət olsun, Mühəmmədin pak və gözəl əhli-beytinə Allahın salamu olsun³.

Əmma bə’d. Zəka sahiblərinin daxili duyğularına gizli deyil ki, fikir və düşüncə vadisində dolaşa-dolaşa, ayrı-ayrı yolları arayıb axtararaq qəlbləri alovlandıran nəğmələri və ürəkəçən mahnıları, musiqinin çeşidli guşələrini və şöbələrini, göy cisimləri ilə əlaqədə olan muğamları və ədvarları tədqiq etdiyimiz zaman fələkülürucun köməkliyi ilə münasib bir vaxtda və xoşbəxt bir saatda, çox səfalı, ürəyəyatan və xoşagəlimli şəraitdə, və olduqca şad və xürrəm halda bir yığıncaq təşkil olundu. Bu zaman dəyərli dostlarımızdan olan bir neçə tərəfdaşla müxalif qarşılıqlı anlaşma yolu ilə möhkəm addımlarla irəliləyə-irəliləyə həmrəylik istiqamətini tapıb yekdillik üzərində qərarlaşaraq Üşşaq və Əraq söhbətinin mizrabını ləzzətli bir məcraya saldılar. Bu əsnada mavi göyün altında həsrət və intizar səhrasında qalanlar Nimüsəlmək, Şahnaz və Sarəng quşuna oxşar çoxqollu tənin altında ruh təamlarının Dügah və Üzzal şirinliyinin tamını ağızlarında duydular. Həmin çağda Hicaz pərdəsində Rast oxuyanlar Busəlik qafiləsi Zənguləsinin avazı müşayiətilə Büzürg və Kuçik diyarındakı karvansarayaya yetişdilər. Nicat gəməsi musiqi dənizində lövbər salandan sonra yan-yörədən, yaxından-uzaqdan gələnər Mağə karvanının başçısını axtara-axtara Novruzı-səba və Səlmək sahilinə gəlib çıxdılar ki, birdən gözlənilmədən çoxsaylı və qüdrətli şadlıq və kef ordusunun təbili çalındı, tənbur simində Pəncgah nəğməsinin ah-naləsi səsləndi və Mühəyyər, Zabul və Çahargah qərarsızlığının udu Hümayun oduna atıldı. Bu vaxt dünyada öz uzaqgörənlikləri ilə seçilənlərin gözləri adı yuxarıda cəkilən yığıncaqda bu şərəfətli elmə və lətafətli fənnə

1 Müttəqi – təqvalı, Allahdan qorxan

2 Şəfi – günahkarın bağışlanması üçün vasitəçilik edən

3 Əlyazmanın bu hissəsi ərəb dilindədir.

həsr edilmiş risalənin və qanunun olmasını sədaqətli yarlardan və yaxın dostlardan birinin yadına salmaq üçün yaxşı bir imkan sezdi. Həmin risalə onu yenidən oxumağa başlayanların hər birisini ondan bəhrələnməyə ruhlandırardı. Müxtəlif məclislərdə və yığıncaqlarda bu elmin düz yolunu tapmaq üzərində çalışanlar dinləyiciləri nəşələndirib kefləndirərdi. Bu elmin guşə və kənarlarından söhbət edənlər deyərdilər ki, onun əvvəli ilə axırını bilən olmaz və onun mənsəyini tanıyan da tapılmaz. Həmin məclisdə zəka sahiblərindən biri bu sözü aləmin sultanı, nizamül-mülk vəl-millət vəd-din Əbu Cəfər Bin Malik Bərməkinin qulağına çatdırdı və şahı-aləmpənah¹ o saat bu şərəfətli fənnin həvəskarına çevrilib, həmin fənn sahiblərini bir yerə toplayıb xüsusi bir məclis təşkil etdi. Həmin yığıncaqda qocalarla cavanların söhbətləri hamını mat və heyran edən mərtəbəyə çatdı, çünki məqsədin ayağı ləng, mətləbin yolu isə uzun olmuşdu. Nəhayət, hamılıqla sözlərini bir edib cəfrə falına əl atdılar və düzgünlük ilə acizlik yolunu seçib sultanın sarayına ərz etdilər ki, bu yolu filankəsdən başqa kimsə keçə bilməz və o şəxsdən savayı heç kəs bu mərhələni adlamaz. Mən sözünün burada bitdiyini görüb, həyəcanlı duruma və pərişan hala düşüb ayağa qalxdım və əlimi sinəmin üstünə qoyub hazır olanlardan icazə istədim və məclisi tərk edərək bu fənnə aid nüsxələr və risalələrin tapılması xatirinə bir xeyli yerlərin yollarını ölçdüm və hümayun zillullahın hökmü ilə bir neçə məktubu dünyanın hər yan-yörəsinə göndərdim ki, bütün kəndlərdə, şəhərlərdə və qəsəbələrdə bu şərəfətli fənnə aid olan yazıları yığıb ədalətli sultanın sarayına göndərsinlər. Qısa bir zamanda çoxlu sənəd toplandı. Mən onların mütləqi ilə məşğul olub, bu əsərlərin içində çirkinlərlə qəşəngləri bir-birindən ayıraraq, əqli və nəqli tədbirlər görüb kəlamlar silsiləsini əvvəldən axıradək nizamladım və girişdim və əqli nəql qaydası ilə alimlərin sözü ilə müvafiq olanları mirvari dənələri kimi bir sapa keçirdim ki, hamının nəzərinə çatsın və hər kəs onlardan bəhrələnmə bilsin, mətləbə aidiyyəti olmayanları isə məhv edib tullantı dairəsinə saldım.

Bu şərəfətli fənnin içində bəndənin nəzərinə ilk əvvəl çatan o oldu ki, Hindistanın adalarında, haqqında sonralar bəhs olunacaq və barəsində uzun söhbət açılacaq, Qəqnus² adıyla məşhur bir quş var. Həzrət Əflatun İlahi³ yolunu bu adaya salmış, oranı gəzmiş, dövri-fələyin hərəkətini seyr etmiş, hikmətdə uca zirvələrə qədər yüksəlmiş və bu elmin dairəsini bəstələmişdir. Ona

1 Şahi-aləmpənah – aləmin pənah apardığı şah

2 Qəqnus (Qoqnus) – yaraşlıq və xoş avaza malik əfsanəvi bir quşdur. Bu quşun dimdiyində 360 deşik var. O, uca dağın başında küləkli bir yerdə oturub dimdiyi ilə qəribə səslər çıxardır.

3 Əflatun (Platon) – qədim yunan filosofu (m.ə. 429-347). Lakin əlyazmanın başqa bir yerində o, Həzrət İdris kimi təqdim edilir.

Birinci Xəliqə¹ dedilər. Ərgənunu² da o yaratmışdır. Belə də söyləyirlər ki, ondan sonra Bətlemyus³ meydana çıxdı, bərbəti⁴ ixtira etdi və ondan ötrü bir dairə bəstələdi. Bu, birinci saz⁵ olduğuna görə əsrin bütün alimləri onu qəbul etdilər və adını İkinci Xəliqə qoydular. Ondən sonra meydana Ərəstu⁶ gəldi və qanunu⁷ düzəltdi və ona aid bir dairə bəstələdi və alimlərin bəyəndikləri bir sıra ixtiralar etdi. Buna da Üçüncü Xəliqə adını qoydular. Ondən sonra Hermes⁸ ortaya çıxdı, bir neçə dairə tərtib etdi, musiqarı⁹ düzəltdi və alimlərin nəzərinə yetirdi. Onu qəbul edib adını Dördüncü Xəliqə qoydular. Bundən sonra ifadə və istifadə hövzəsinə Calinus¹⁰ gəldi, tənburu¹¹ düzəltdi və bir neçə dairəni tərtib etdi. Alimlərin və hal əhlinin nəzərinə çatandan sonra onu Beşinci Xəliqə adlandırdılar. Ondən sonra İshaq Mosuli¹² meydana gəldi və tədbirlər görüb yeddibəndli neyi¹³ düzəltdi və alimlərin nəzərinə çatdırdı. Ona xəliqə adını vermədilər, Birinci Ustad dedilər. Ondən sonra İbn Tayi meydana gəldi və balabanı¹⁴ düzəltdi. Ona İkinci Ustad dedilər. Ondən sonra Məhəmməd Əmin Tavusi meydana gəldi, surnanı¹⁵ düzəltdi və ona Üçüncü Ustad dedilər. Bundən sonra növbə Farabiyə¹⁶ çatdı. O, bu şərəfətli elmi yeddi il ərzində tədqiq edib üzərində çalışdı və nəticəsi də bu oldu ki, o, bu sahədə yüksək məharət göstərrib santuru¹⁷ düzəltdi və alimlərin nəzərinə yetirdi. Onun elm adamı olmadığını və elmiliyinin də saxta olduğunu görəndə, onu Ustadın Şagirdi çağırdılar. Ondən sonra ... (?) yetişdi və çokoru¹⁸ düzəltdi. Ona Aşiq dedilər. Bu barədə deyilən sözlərdə ixtilaflar çoxdur, amma yadda qalan odur ki, bunlardan sonra

1 Xəliqə – icad, yaratma, əsər. Burada: yaradıcı

2 Ərgənun – orqan (musiqi aləti)

3 Bətlemyus (Ptolemey) – əsasən coğrafiya, nücum elmi, riyaziyyat və fizika sahəsində şöhrət qazanmış qədim yunan alimi və filosofu

4 Bərbət – uda bənzər simli musiqi aləti

5 Bu əsərdə “saz” sözü təkcə simli musiqi aləti deyil, ümumiyyətlə çalğı aləti mənasında işlədilmişdir.

6 Ərəstu (Ərəstun, Aristotel) – qədim yunan alimi və filosofu, Əflatunun şagirdi (m.ə. 384-322)

7 Qanun – (burada) musiqi aləti

8 Hermes – yunan əsatirinə görə Zevsin oğlu olub, incəsənətə hamilik etmişdir.

9 Musiqar – 1) qədim musiqi aləti; 2) musiqinin rəmzi sayılan əfsanəvi bir quşun adıdır (Qəqnuş)

10 Calinus (Qalen) – məşhur yunan təbibi (130-200)

11 Tənbur – üçsimli musiqi aləti

12 İshaq Mosuli Ərcani Farsi Əbu Məhəmməd İbn Meymun Təmimi (767-849) – elm, ədəb və musiqi sahəsində şöhrət qazanmış alim

13 Ney (nay) – nəfəsli musiqi aləti

14 Balaban (balaman) – nəfəsli musiqi aləti

15 Surna – qədim nəfəsli musiqi aləti. Zurnadan böyükdür və şiddətli səsə malikdir.

16 Əl-Farabi – Əbu Nəsr Məhəmməd Bin Məhəmməd əl-Farabi (874-950) – indiki Qazaxıstanın ərazisində anadan olmuş və sonradan Bağdada köçmüş böyük filosof, riyaziyyat, tibb, musiqi və elmin digər sahələrinə aid əsərlərin müəllifidir.

17 Santur – qədim simli, zərbli musiqi aləti

18 Çokor (çoğor) – qədim simli mizrablı musiqi aləti

Şapur şah¹ gəldi və kari-əməlin² təsnifatını yerinə yetirdi ki, bir musiqi alətində çalanda onu tətbiq edib oxusunlar. Ona Birinci İxtiraçı dedilər. Ondan sonra Xosrov Pərvizin mütribi Barbəd³ gəldi və zərbi-xəfifin təsnifatını zərbləri ilə icad etdi ki, ona çupani⁴ deyərlər.

Bütün bu yazılar bir-birindən fərqlənirdi və həqiri-fəqir⁵ onların mahiyyətini üzə çıxarıb, onun nəzərincə hər növdə ən etibarlı olanları qeydə alıb nəsr sapına keçirtirdi ki, dəyəri gecə-gündüz parlayan daş-qaşlara tay və taleyin ən kamil əyarına bərabər olsun. Biz bu əsəri **Behcətül-qülub**⁶ adlandırdıq və həmçinin ona **Qutül-ərvah**⁷ adını qoyduq, çünki elm ruhdur, ruhun qidasıdır və ruhun müəllimi, tərbiyələndiricisidir. Bu cəhətdən biz onu belə adlandırdıq və buna görə Əbdülhüseyn İbn Mehdi əş-Şirazi Mahmud Qəznəvi⁸ hökuməti zamanında Sultan Murad bu şərəfətli elmə rəğbət bəslədiyinə görə, adıçəkilməmiş bəndə bu lətafətli elmin tədqiqi üzərində zəhmət çəkib bəzi risalələri ələ keçirərək həmin şərəfətli əsərə əlavə etdi ki, onun etibarlılığı hər bir müdrək ağıl sahibinin gözündə artsın.(?)⁹ Bu risalənin işıq üzü görməsi iki qüdrətli sultanın köməkliyi sayəsində baş verdiyi səbəbilə biz burada Sultan Mahmudun da adını çəkdik. Bu elmin bilicilərindən rica olunur ki, bu şərəfətli elmin və bu lətafətli fənnin ifadə və istifadə hövzəsinə daxil olanda bu bacarıqsız qulu bir dua ilə yad etsinlər.

Burada biz bu elmi inkar edənlərlə bəhsə girmək istərdik. Onlar həsəd və paxıllıq yolunu tutaraq qabiliyyətsizlikləri üzündən bu şərəfətli elmi inkar edənlərdən oldular. Elə bu fikir sizə bəs edər ki, Ən Müqəddəs İlahi Cəna-bın Hakimi-Mütləq olduğunu qəbul edən adam özünün yetişmiş hikməti ilə dərk edir ki, bu elm öyrənməklə deyil, bağışlanma yolu ilə əldə olunub, çünki heç kəs bu elmi nə zor gücünə, nə də hiyləbazlıq hesabına kəsb edə bilməz. Allah-təala əvvəlki peyğəmbərlərin arasında həzrət Davudu¹⁰ (ə) seçib bu elmi bir möcüzə olaraq ona bağışladı və möcüzə məqamında olan elmi inkar etmək lazım deyil. Ey qafil, sən kimsən ki, Allahın yaratdığını inkar edəsən?

Keçmişin alimləri bu elmdən istifadə etməklə bəzi xəstəliklərin müalicəsinin mümkünlüyünü bildirdilər və qədim zamanlarda əksər xəstəliklərin müa-

1 Şapur şah İbn Ərdəşir – İranın Sasanilər sülaləsinin 2-ci hökmdarı

2 Kari-əməl – Şərqdə orta əsr musiqi formalarından biri

3 Barbəd – İran hökmdarı Xosrov Pərvizin sarayında fəaliyyət göstərmiş məşhur musiqiçi

4 Çupani (çapani) – qədim muğam şöbələrindən biri

5 Həqiri-fəqir – kiçik, hörmətsiz. Yaşadığı dövrün ədəbi ənənələrinə uyğun olaraq müəllif təvazökarlıqla özünü belə adlandırır.

6 Behcətül-qülub – ürəkaçan, ürəklərin sevinci, zərifliyi

7 Qutül-ərvah – ruhların qidası

8 Mahmud Qəznəvi – Yəminüddövlət ləqəbli Əbulqasım Mahmud Qəznəvi (979-1030) Qəznəvilər sülaləsinin 3-cü və ən qüdrətli hökmdarı.

9 Mətnin bu yerində çatışmamazlıq hiss olunur.

10 Əsatirə görə Davud peyğəmbər (ə) çox gözəl səsə malik idi.

licəsini dərmansız, sadəcə bu elmdən faydalanmaq yolu ilə həyata keçirərdilər. Onlar bu qənaətə öz hikmətləri hesabına gəlmişdilər və Tanrının qullarını sağaltmaq üçün səy göstərərəkən dərmanlardan istifadə nəticəsində ortaya çıxan nöqsanlara yol verməzdilər. Bu elm barədə bəlkə də minlərlə risalə yazılıb. Ay qardaş, sən də bu elmlə məşğul ol, Tanrı yolunu tut və qanunsuz işlər görmə ki, çətinliyə düşməyəsən. Və Allah mövlalara himayə edəndir.

Əmma bə'd. Bu şərəfətli risalə və gözəl, lətafətli xəzinə filosof alimlərin muğam elminə aid söylədikləri xoş sözlər haqqındadır, yəni bu böyük, irihəcmli və çoxmənalı risalə musiqi elmi barəsində yunanlar ölkəsi alimlərinin dedikləri xeyirli kəlamlarında geniş və açıq-aşkar dəlillərin, qədim kitablarda Əflatun İlahinin yazdığı sözlərin, İdris peyğəmbərin (ə) yeddi kövkəbin və on iki bür-cün hərəkətini araşdırıb qaranlıq məsələlərə işıq saçdığı sonucların üzərində aparılmış genişmiqyaslı bir tədqiqatdır ki, nəticədə şövq sarayındakı aqillər ilə incə zövqə malik taliblər candan pərdəni götürüb üluhiyyət aləmi üzərində eşq bayrağını qaldırdılar və zülm ilə küdurət yeri olan bu alt aləmdən nur ilə aydınlıq yeri olan o üst aləmə köçdülər.

Fəsaht gülzarının gözəlsəsli bülbülünün və fəzl ilə bəlağət bağının şirin-sözlü tutisinin dilləri ilə risalət bədəninin qəlbi və cəlalət səmasının ayı, bütün varlığın şərəfi və kainat sahibi, yəni Mühəmmədi-Mustafanın (səllallahü əleyhi və alihi və səlləm) ki:

Bütün bəşəriyyətin şərəfi qırx gündə yarandı,
Din qəsri onun xişti-vücudu¹ ilə tamamlandı²

pak məzarı və nurla dolu qəbri üstündə həddi-hüdudu olmayan salavatlarla sayı-miqdarı bilinməyən dualar oxunsun və əmirülmöminin və imamülmüsli-min və yəsübüddin, əsədüllahül-ğalib Əli İbn Əbi Talib həzrətlərinə və onun pak övladlarına Allahın xeyir-duası və salamı olsun!

Əmma bə'd. Böyük Malikə ehtiyacı olan bəndə Əbdülmömin İbn Səfiəddin İbn İzzəddin İbn Mühyiəddin İbn Nemətüllah İbn Qabus İbn Vəşmgir Cürcani dedi ki, kinayət sahiblərindən, fərasət yiyələrindən, ahəngli nəğmələr həvəskarlarından, eşq mübtəlasına düçar olmuş və ürəkləri qana dönmüş mütriblərdən bəziləri rica etdilər ki, dünyanın padşahı, dövrün öndəri, məlik Süleymanın qaim-məqamı, qüdrətli dövlətin yardımçısı, gözəl millətin məşəli, ən böyük xaqan, ən hörmətli, ədalətli, kərəmətli, fəzilətli və şücaətli şahənşah, səadət səmasının ulduzu, dünya ilə dinin xoşbəxt gələcəyi (Allah onun mülkünü qorusun):

1 Onun xişti-vücudu – onun bədənindən hazırlanmış kərpic, varlıq kərpici

2 Burada və bundan sonra şeirlərin hərfi tərcüməsi verilir.

Bu gün onun qəlbi yəqinlik gözü ilə
Sabahın hökmdarının əhvalını müşahidə edir

Mahmud əl-Qəznəvi (Allah onun ömrünü və hakimiyyət dövrünü uzun etsin) bu şərəfətli fənnə rəğbət bəsləyir. Deməli, musiqi haqqında bir risalə vacib və lazımdır. Buna əsaslanaraq bu dəyəri az, günahı isə çox olan bəndə həmin risaləni ərəb və yunan dilindən rəvan fars dilinə nəql edib köçürtdü, on bab, müqəddimə və xatimə şəklinə saldı və **Behcətür-ruh**¹ adlandırdı ki, əlahəzrətin zəhmətini sevinclə zinətləndirsin və fəzilət sahiblərinin ehtiyaclarını ödəməkdə faydalı və işlərinə yararlı olsun. Haqqın və peyğəmbərin xatirinə qəbul olunmasına ümidvarıq.

Birinci bab. Bu elmin mənbəyi haqqında. **İkinci bab.** Bəzi din alimlərinin söylədikləri fikirləri haqqında. **Üçüncü bab.** Bu elmin insanın vücuduna olan təsiri haqqında. **Dördüncü bab.** Bu elmin yeddi göy cismi və yer kürəsilə əlaqəsi haqqında. **Beşinci bab.** Üsul bəhrləri və hər birinin zərb hesabı ilə hərəkətləri haqqında. **Altıncı bab.** Bu elm haqqında nəzm dili ilə. **Yeddinci bab.** Pərdənin Ütarid² ilə Zöhrənin³ hərəkətlərinə müvafiq düzəlməsi haqqında. **Səkkizinci bab.** Hər kəsin harada və hansı nəğməni oxumalı olduğu haqqında. **Doqquzuncu bab.** Pərdənin hərəkəti, yəni bir pərdə ilə digər pərdənin arasında neçə bangın olması haqqında. **Onuncu bab.** Bu fənn sahiblərinin camaatla necə rəftar etməli olduqları haqqında. **Müqəddimə.** Hər muğamın, avazın, guşənin, şöbənin və pərdənin nədən əmələ gəlməsi haqqında. **Xatimə.** Pərdələrin göy cisimləri və dörd fəsil ilə əlaqəsi haqqında.

1 Behcətür-ruh – ruhoyadan, ruhun sevinci, zərifliyi

2 Ütarid – Merkuri planeti

3 Zöhrə – Venera planeti

BİRİNCİ BAB

*Filosof alimlərin bu elmin mənbəyi haqqında icmal şəklində və təfsilatı ilə
[söylədikləri]*

Ay iki dünyada Allahın bəndəsi, bil ki, Xudavəndi-təbarək və təala (cəllət əzəmətəhü) Adəmi (salavatüllahi əleyhi) ki, Əbulbəşərdir¹ və onu Səfiyyüallah² çağırırlar, öz qüdrətli əli ilə ayağa qaldırdı və bir ərbəin³ müddətinə Yəmənə Tayif arasında olan bir yerə saldı. Qayıdış günü şərəfli İlahi fərman gəldi ki, ruh Əbulbəşər Adəmin (ə) pak və mübarək bədəninə keçib o təmiz və saf yerdə sakin olsun. Pərvərdigarın Əbulbəşərə göstərdiyi mərhəməti tükənməz olduğuna görə Həzrət Cəbrayıl (ə) bir nidası yetişmişdi ki: – Ay bizim məhrəm mələyimiz, sən ruhu Adəmin qəlibinə yerləşdirməlisən ki, orada əbədi məskən salsın. O zaman Ruhüləmin⁴ Rəbbüləminin əmri ilə Həzrət Əbulbəşər Adəmin pak bədəninin içinə girib “rast” deyilən həzin bir avazla “dərədər-tən, dərədər-tən” kəlmələrini icra etdi. Elə həmin vaxt ruh hallanaraq Həzrət Adəmin (ə) içərisinə daxil oldu və ürəkaçan, canlandırıcı bir səs “Mən ona ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin”⁵ söylədi. Ruh sevinclə şadlığın sərmayəsidir və kamil insan cahil insandan fərqli olaraq bu həzzi duymalıdır. Odur ki, hər dəfə kimsə nəğmədən həzz alanda buna səbəb Ruhüləmin adlanan Cəbrayılın elmidir və məhz buna görə alimlər ona ruh elmi deyirlər. Bu elmi öyrənmək hər bir ağıl və zəka sahibi üçün labüddür. Bu fənn ruhani bir qidadır, bütün filosoflar ona sahib olublar və bu fənnə yiyələnən adam hər zaman hörmət sahibi olmuşdur. Zöhrə ulduzunu görəndə onun qarşısında dayanıb deyərtilər:

– Əssalamü əleykə, ey mübarək, işıqlı, şərəfətli, cəlallı, yüksək, ruhani ulduz, Allahın rəhməti və bərəkəti sənə olsun!

Əgər kimsəyə bu elmdən bəhrələnmək və ondan həzz almaq qismət olmayıbsa, o şəxs insan qövmündən xaricdir.

Şeir: Süleymanın Davudun nəğmələrindən xəbəri var,
Leylək bülbül nəvasının səsinə nə vaxt tanıyar?

1 Əbulbəşər – bəşərin atası, insanların əcdadı

2 Səfiyyüallah – Allahın seçdiyi şəxs

3 Ərbəin – (burada) qırx gün

4 Ruhüləmin – Həzrət Cəbrayılın (ə) ləqəbi

5 Qur’ani-Kərim. Hicr. 29.

Qədimdə padşahlar və zəka sahibləri bu elmdən bəhrələnməyənləri öz məclislərinə buraxmazdılar, alimlər, şairlər, qarelər və nədimlər bu elmi bilməyi özləri üçün vacib sayardılar.

Şeir: Mən bu xəbəri sənə çatdırmalıyam,
Sən isə, istəsən, nəsihətimdən nəticə çıxart

Aqilə bir işarə də kifayət edər.

İKİNCİ BAB

Bəzi alimlərin bu elmə aid söylədikləri fikirlər haqqında

Alimlər bu elmi vacib sayıb onu kəsb etməyi özləri üçün borc bilərdilər. Şeyxül-arifin və qütbül-haqq Şeyx Nəcməddin bu elmin ruhani xüsusiyyətləri haqqında bir şərh yazmışdır. Həqiqəti Allah bilər. Həmçinin adıçəkilən şeyx belə söyləyir ki, Hindistanın tabeliyində olan məmləkətlərdən birində bir növ quş var. O quşa həmin diyarda Qəqnus deyirlər. Bu quşun ömrü uzun, boyu isə qısa. Allah-təala və təcəddüs (cəllət əzəmətəhü) onun uzunluğu təxminən iki qarış olan dimdiyində min bir, başqa sözə görə isə min iki deşik salmışdır. Bu deşiklərin bəziləri kiçik, bəziləri isə böyükdür. Həmin quşun çox həzin bir səsi var. Onun ömründən iki yüz il keçdikdə, o, gəlib bir dağın üstünə çıxır. Tanrının qüdrətindən ətrafdakı quşlar çör-çöpdən yığıb onun üçün böyük bir təpə qururlar. Ondən sonra Qəqnus deyilən quş uçub həmin çör-çöp xırmanın üstünə qonur və bu halda rəngarəng nəğmələr oxumağa başlayır. Hər dəfə avazı səslənəndə onun dimdiyinin deşiklərindən qəribə nəğmələr və əcaib ahənglər çıxır və elə bir təsəvvür yaranır ki, min nəfər bir yerə toplanıb hərəsi bir pərdədə ah-nalə çəkir. Ondən on gün keçəndən sonra bu quşdan püskürən alov xırmanın üstünə düşür və xırman quş ilə bir yerdə yanır. İki aydan sonra isə odun içindən mavi rəngdə bir yumurta görünməyə başlayır. Bundən sonra daha qırx gün keçir və yumurtadan eynilə valideynləri halında olan bala Qəqnus çıxıb qalxır. Deyirlər ki, bir gün Yaradanın əmrilə Əflatun İlahinin yolu bu səhraya düşür və Qəqnusun bu əhvalatına şahid olur. Əflatun Qəqnusun bəzi qəribə nəğmələrini dərk edib onun can yandıran naləsini duymuşdur. Deyilənə görə, hər kəs öz dərrakəsinin gücü ilə hər ahəngi bir heyvandan məlum edib nəğmələr yoluna gətirmişdir. Qəqnusun hekayətini Şeyx Fəridəddin Əttar Nişaburi¹ özünün “Məntiqüt-teyr” kitabında işıqlandırmışdır və bu üç beyt də oradən bir nümunə kimi gətirilir.

Şeir: Qəqnus könül alan qəribə bir quşdur,
Bu quşun yeri Hindistandır.
Onun əcəb möhkəm və uzun dimdiyi var,
Üzərində neydəki kimi deşiklər açılıb.
Bir filosof onunla yoldaş olub,
Musiqi elmini onun avazından öyrənib.

Heç bir şəkk-şübhə yoxdur ki, bu, ən birinci, qəti və düzgün dəlildir, amma bəzi aqillərlə alimlər bu rəvayətin əksinə olaraq belə bir fikirdə həmrəydirlər ki, musiqi hökmü ilə oxunan avazı insandan başqa kimsə səsləndirə bilməz.

¹ Fəridəddin Əbu Hamid Məhəmməd İbn Əbu Bəkr İbrahim İbn İshaq Əttar Nişaburi (təqr. 1145/46-1221/22) – böyük sufi şairi, “Məntiqüt-teyr” (“Quşların söhbəti”), “Təzkirətül-övlia”, “Müsibətnamə” və digər əsərlərin müəllifi.

ÜÇÜNCÜ BAB

Bu elmin insanın vücuduna olan təsiri haqqında

və bu mövzu təşrih¹ baxımından araşdırılmalıdır. Qütbül-hükəma Şeyxür-Rəis deyib: “Musiqi insan bədəninin bir hissəsidir. O, qəlbədən sinəyə, yuxarıdan aşağı və aşağıdan yuxarı, hər ayın əvvəlindən axırına qədər hər gün bədənində Ərqənu’² ulduzu ilə dövr etməkdədir”³, yəni Şeyx Əbu Əli İbn Sina⁴ ərəb dilində deyib ki, musiqi elmi insan bədəninin bir hissəsidir ki, ürəkdən və sinədən göbəyədək gah yuxarı⁵ qalxır, gah da ürəkdən aşağı düşür və hər ayın əvvəlindən sonuna qədər, yəni qürrədən səlxədək⁶, hər gün göy cisimlərindən biri Ərqənu’ ulduzu ilə adamın əzalarından birində olur. Bu elə bir ulduzdur ki, adamın bədənində su ilə qan şəklindədir. O, hər gün əzaların birində olur və olduğu bədən üzvünün nəbzi üçün faydalıdır. Nəbzölçənlər və həkimlər üçün dava-dərman elmini yaxşı öyrənmək vacibdir ki, nəbzi müəyyənləşdirən zaman səhv etməsinlər və eybə yol verməsinlər. Ayın əvvəlində nəbz başda, ikinci gün beyində, üçüncü gün çənədə, dördüncü gün qırtlaqda, beşinci gün damarda, altıncı gün qanda axan maddədə, yeddinci gün sinədə, səkkizinci gün ürəkdə, doqquzuncu gün bağırsaqda, onuncu gün daxili üzvlərdə, on birinci gün göbəkdə, on ikinci gün sağ əldə, on üçüncü gün sol əldə olur, on dördüncü gün yenidən beynə gəlir və orada da qərar tutmur, on beşinci gün qəlbə qayıdır və bu qayda ilə heç bir yerdə dayanmayıb yenidən ayın əvvəlində Allah-təalanın qüdrəti ilə beynə qayıdır və başa keçir.

Biz bunlara ondan ötrü işarə etdik ki, həkimlər, təbiblər və cərrahlar bunu qeydə alsınlar və Ərqənu’nun olduğu üzvün müalicəsinə başlamasınlar, çünki həmin gün ruh ondan qidalandığına görə bu yer təhlükəlidir. Ərqənu’ hər iki əldə olduğu zaman həkim xəstənin nəbzini ölçüb ona diqqət yetirməlidir. Əgər nəbz sürətlə hərəkət edirsə, onun qüsuru olmaz, çünki bu, o deməkdir ki, həmin üzv qidalanma ilə məşğuldur. Ərqənu’ hər iki əldə olmayıb nəbz şiddətlə hərəkət etdiyi halda isə onu çəkib sağ ələ gətirmək lazımdır, çünki belə vəziyyətdə xəstəliyi müəyyənləşdirmək daha asandır və qalan bədən üzvləri də həmin qayda ilə müalicə olunmalıdır.

1 Təşrih – bədəni kəsib parçalama, anatomiya

2 Mətnə bu söz həmçinin “ərzətuğ”, “uqənu” və “ərqətu” şəkillərində yazılmışdır.

3 Əlyazmada mətnin bu hissəsi ərəb dilindədir.

4 Höccətül-həqq Şərəfül-mülk İmamül-hükəma Əbu Əli Hüseyn Bin Abdullah Bin Həsən Bin Əli İbn Sina (980-1037) – böyük ehtimalla görə Buxaranın yaxınlığında yerləşən bir kənddə anadan olmuş və sonradan bütün dünyada şöhrət qazanmış bir alimdir. Onun elmi fəaliyyət dairəsi Orta Əsr elminin əksər sahələrini, o cümlədən musiqini əhatə etmişdir.

5 Çox qəribədir, çünki adi insanda ürəklə sinə göbəkdən aşağı yox, yuxarı olur.

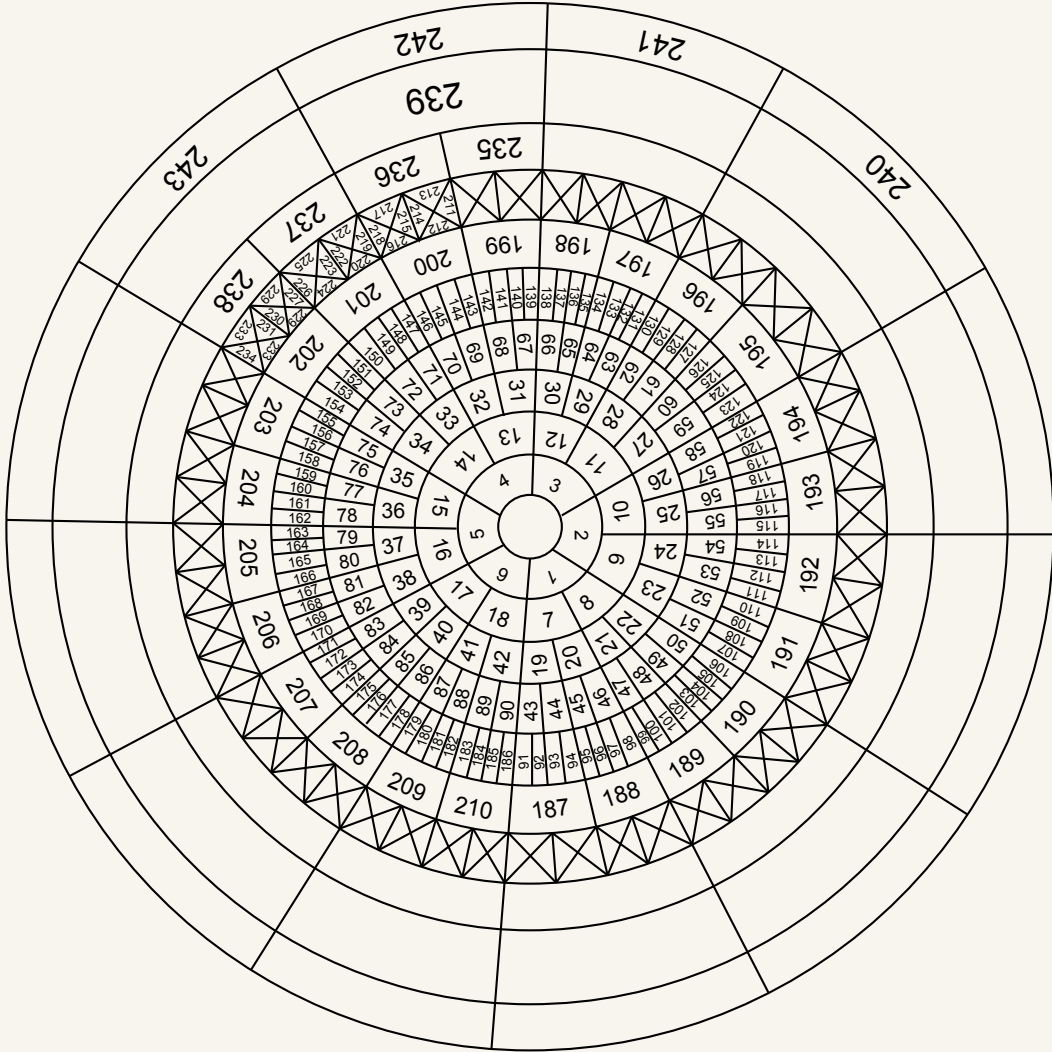
6 Qürrə və səlx – müvafiq olaraq ayın birinci və sonuncu günləri

Cərrah üçün onu bilmək vacibdir ki, Ərqənu' və musiqi ulduzu beynə və göz hədəqəsinə düşdüyü gün bu yerlər təhlükəli olduqlarına görə göz, beyin və ciyər xəstəliklərinə əlac axtarmasın. Filosoflar titrətmə, vərəm, qulunc, bağırsağın çevrilməsi kimi bir çox mərzləri musiqi elminin qanunlarına əsaslanaraq muğamat, pərdə və qəribə nəğmələr köməyi ilə müalicə edərdilər. Belə ki, hər nəğmənin yeddi göy cisminin vasitəsilə müəyyən xəstəliklə əlaqəsi vardır. Qədim zamanlarda həkimlər xəstəni çalğı alətlərinin yardımı ilə sağaldardılar. Gecənin ya gündüzün münasib vaxtında bəzədilmiş və işıqlı xəlvət bir evdə naxoş üçün saz çalardılar və xəstəlik tədricən, asan yolla, heç bir dava-dərmandan istifadə etmədən o şəxsin bədəmindən çıxardı. Yeddi göy cisminə gəldikdə isə, hər ulduzun müəyyən xəstəlik və müəyyən yer ilə bağlılığı var. Müğənni avazla oxuduğu vaxt səs qəlb damarlarından çıxıb hülquma yetişir, oradan isə aşağı düşüb nəzakət və lətifətlə mədə şirəsi ilə qarışır və bədəndən ixrac olur. Avaz nə qədər mülayim olsa, qırtlaq da bir o qədər yumşalar və nəticədə səs də saflaşar. Vəssəlamü əla mənit-təbəəl-hüda.

DÖRDÜNCÜ BAB

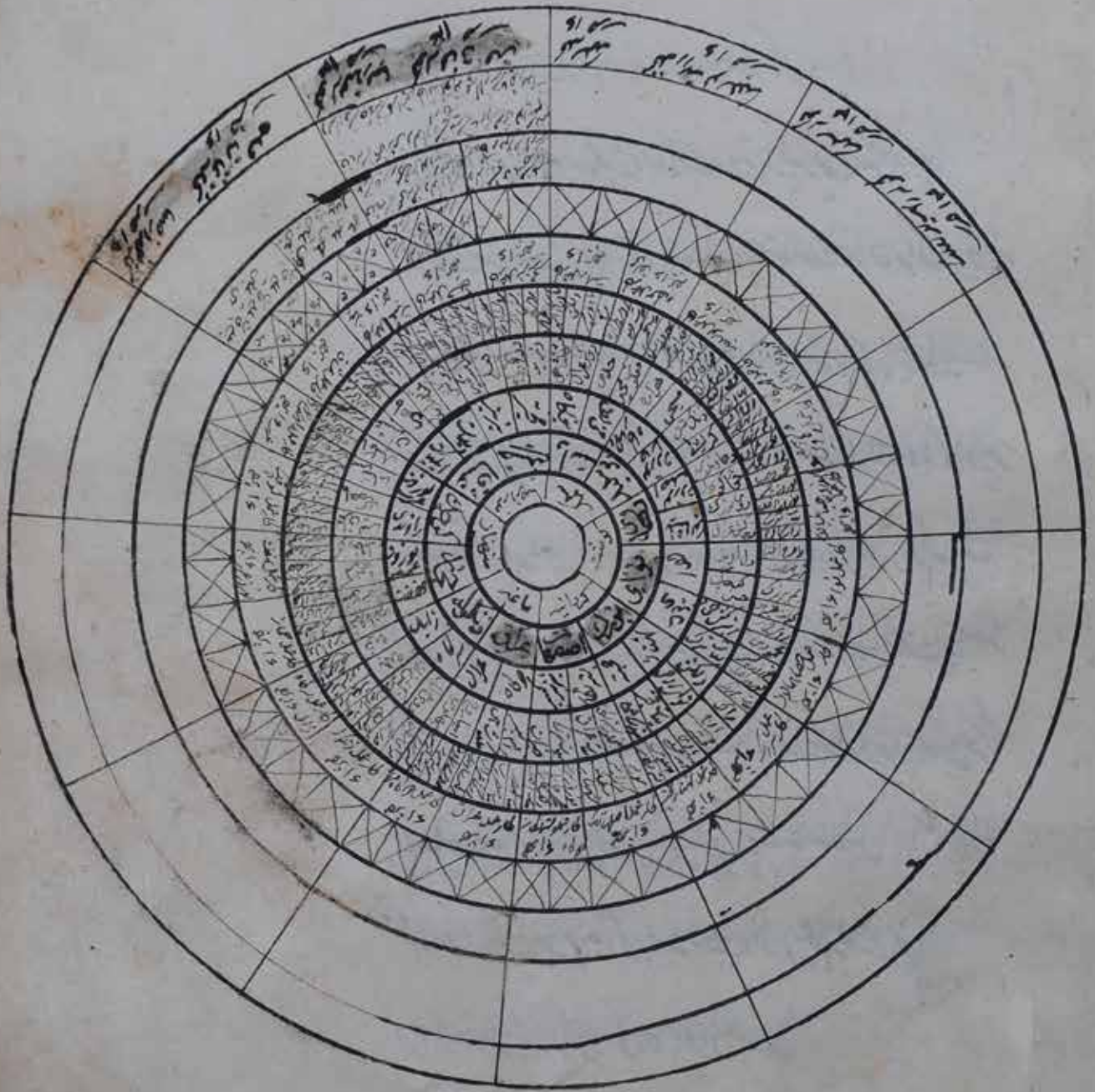
Bu elmin yeddi göy cismi ilə olan əlaqəsi haqqında

Şeyx Məhəmməd ... (?) (qəbri nurla dolsun və yeri cənnət olsun) rəvayət etmişdi ki, qədimdə musiqiçi alimlər ulduzların hərəkətindən və zic hesablarından belə qəti bir nəticə çıxartmışdılar ki, on iki muğamın on iki bürcə əlaqəsi var və bu dairədən yaxşı məlum olur ki, onlar da bir-birinin ardınca iyirmi dörd guşəyə, qırx səkkiz şöbəyə, doxsan altı dəqiqəyə, yüz doxsan iki pərdəyə, üç yüz səksən altı¹ səxnəyə (süxənə?) və yeddi yüz altmış səkkiz kuləyə (?) bölünür və öz növbəsində Ayın iyirmi səkkiz mənzili ilə bağlıdır. Hər bürcün özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu barədə qabaqda deyiləcəkdir. Dairənin surəti isə belədir:

1 Məntiqlə 384 olmalıdır.

Qeyd: Əlyazmada sözlər bilavasitə bu dairənin müvafiq xanalarında yerləşdirilmişdir. Lakin xanalar çox kiçik və oxumaq üçün münasib olmadığından, sözlər nömrələnərək açıqlamaları əlavə edilmiş siyahıda verilmişdir. (s. 22-24)

1. Gərdaniyyə	42. Dügah	83. Şuri-əsl
2. Güvəşt	43. Hüzzan	84. Bələdə
3. Səlmək	44. Bayatı-türk	85. Zirkeşi-büzürg
4. Novruzı-səba	45. Bayatı-əraq	86. Ruyi-üzzal
5. Şahnaz	46. Mənsuri-bəstəniyar	87. Pəhləvi
6. Mağə	47. Büzürqi-fili	88. İsparuc
7. İsfahanək	48. Bayatı-qacar	89. Məlikşahi
8. Büzürg	49. Nəvayi-rumi	90. Raqimi-kəbir
9. Nəva	50. Dilkeş	91. Bayatı-əmül
10. Rəhavi	51. Bayatı-türk	92. Rəkəbxara
11. Busəlik	52. Zirkeşi-hicaz	93. Əcəmxara
12. Rast	53. Hüseyni-kuçik	94. Novruzı-türk
13. Hüseyni	54. Dilaviz	95. Şahnaz
14. Üşşaq	55. Zirkeşi-əraq	96. Səlmək
15. Kuçik	56. Ruyi-büzürg	97. Gərdaniyyə
16. Hicaz	57. Hicazi-kuçik	98. Muye
17. Zəngulə	58. Rəhavəndi	99. Bəstəniyar
18. Əraq	59. Gəraylı	100. Pəhləvi
19. Neyrizi-kəbir	60. Zəngi-şütür	101. Əmüli-fili
20. Bəstəniyar	61. Məsihi	102. Badi
21. Xocəstə	62. Həzarə	103. Xocəstə
22. Şahnaz	63. Məğlubi-mühəyyər	104. Ovc
23. Hüməyun	64. Hüdi	105. Rag
24. Hisar	65. Zirkeşi-üzzal	106. Bayatı-büzürg
25. Nişabur	66. Şəhənşahi	107. Novruzı-əsl
26. Novruzı-əsl	67. Zərir	108. Novruzı-kəbir
27. Novruzxara	68. Ruhülərvah	109. Mahmudi
28. Çahargah	69. Fili	110. Ruyi-hicaz
29. Müxalif	70. Rasti-kəbir	111. Güvəşti-əşiran
30. Pəncgah	71. Zirkeş	112. Ruyi-büzürg
31. Mühəyyər	72. Nişaburi-ravəndi	113. Neyrizi-nəhoft
32. Neyriz	73. Mahur	114. Ruhəfza
33. Bayat	74. Əşiran	115. Ragi-əraq
34. İkiyat	75. Əklil	116. Bayatı-türk
35. Novruzı-ərəb	76. Sərşar	117. Novruzı-əsl
36. Ravəndi	77. Mahurək	118. Novruzı-kəbir
37. Novruzı-əcəm	78. Əraqi-kəbir	119. Mahmudi
38. Nəhoft	79. Kuhxara	120. Ruyi-hicaz
39. Zəbul	80. Kərivə	121. Ragi-əraq
40. Segah	81. Şuri-şahnaz	122. Bəmi-büzürg
41. Üzzal	82. Fər`i-mahur	123. Ziri-nəhoft

124. Ruhəfza
125. Nəhavəndək
126. Hisari-fili
127. Dilkeşi-əraq
128. Bəmi-müxalif
129. Zabuli-kəbir
130. Xarayi-əcəm
131. Novruzi-səlmək
132. Bayatı-əcəm
133. Bayatı-fili
134. Ruyi-həzarə
135. Rux
136. Mahuri-kəbir
137. Dilkeş
138. Mavəranəhr
139. Neyrizi-üzzal
140. Ruyi-əcəm
141. Bastəri-raq
142. Ruyi-ravəndi
143. Məğlubi-hicaz
144. Bəmi-büzürg
145. Zirkeşi-əşiran
146. Novruzi-əsl
147. Ramgili
148. Bayatı-kürdi
149. Rəkəb
150. Malifət
151. Novruzi-əcəm
152. Ziri-dügh
153. Bəmi-müxalif
154. Mənsuriyyə
155. Zirkeş
156. Çahargah
157. Həzareyi-türk
158. Bayatı-neyriz
159. Dilkeşi-rəhab
160. Büzürgi-rəhab
161. Hicazi-muye
162. Kuçiki-əsl
163. Muyeysi-büzürg
164. Novruzi-kəbir
165. Nəhofti-kəbir
166. Mühəyyəri-büzürg
167. Üzzali-ərəb
168. Ruyi-əraq
169. Dilkeşi-mühəyyər
170. Dilaviz
171. Kəbir
172. Mahuri-əcəm
173. Bayatı-fars
174. Mürəkkəbi-bayat
175. Bayatı-ravəndi
176. Rəkəbi-fili
177. Ruyi-əcəm
178. Nəvayi-miskin
179. Kəbiri-ovc
180. Rasti-ərəstu
181. Muyeysi-yəhud
182. Ruyi-dilaviz
183. Rəhabi-ravəndi
184. Zirkeşi-üzzal
185. Bayatı-mənsuri
186. Bayatı-nəhoft
187. Bəstənikar ilə Neyrizi-
kəbirin kari-əmali.
16 pərdə
188. İsfahanəkin kari-əmali.
16 pərdə
189. Şahnaz ilə Xocəstənin
kari-əmali. 16 pərdə
190. Büzürgün kari-əmali.
16 pərdə
191. Hisar ilə Hümayunun
kari-əmali. 16 pərdə
192. Nəvanın kari-əmali.
16 pərdə
193. Nişabur ilə Novruzi-əslin
kari-əmali. 16 pərdə
194. Rəhavinin kari-əmali.
16 pərdə
195. Novruzxara ilə Çaharga-
hın kari-əmali. 16 pərdə
196. Busəlikin kari-əmali.
16 pərdə
197. Segah ilə Müxalifin
kari-əmali. 16 pərdə
198. Rastın kari-əmali.
16 pərdə
199. Mühəyyər ilə Neyrizin
kari-əmali. 16 pərdə
200. Hüseyininin kari-əmali.
16 pərdə
201. Bayat ilə İkiyatın
kari-əmali. 16 pərdə
202. Üşşaqın kari-əmali.
16 pərdə
203. Novruzi-ərəb ilə
Ravəndinin kari-əmali.
16 pərdə
204. Kuçikin kari-əmali.
16 pərdə
205. Novruzi-əcəm ilə
Nəhoftun kari-əmali.
16 pərdə
206. Hicazın kari-əmali.
16 pərdə
207. Segah ilə Zabulun
kari-əmali. 16 pərdə
208. Zəngulənin kari-əmali.
16 pərdə
209. Üzzal ilə Dügahın kari-
əmali. 16 pərdə
210. Əraqın kari-əmali.
16 pərdə

- 211, 212, 214, 215, 216, 218. Dildarəm
213, 217. Yarəm
219-226. Hey
227-234. Hey-Hey
235. Dildari-mən, canani-mən, ...
Rəfti to çera, nərəvi
236. Dildari-mən, ... , dildar-i mən
Cani-mən, yari-mən, be ruyi-xoşi-to didəm
237. Yalla, yalla, yalla, yalla, yalla, yalla, can, yallala
238. Yalla can, yalla can, yalla can, yalla, yalla
239. Canani-mən, ... , dildari-mən, be ruyi-xoşi-to didəm, rəftəm
Dildari-mən, canani-mən, ...
240. Səlməkin kuləsi. 16 zərb
Rast ilə Busəlikin kuləsi. 16 zərb
241. Səlməkin səxnəsi. 16 zərb
Rast ilə Busəlikin səxnəsi. 16 zərb
242. Novruzı-səbanın kuləsi. 16 zərb.
Üşşaq ilə Hüseyninin kuləsi. 16 zərb
243. Novruzı-səbanın səxnəsi. 16 zərb.
Üşşaq ilə Hüseyninin səxnəsi. 16 zərb

Muğamların yolunu bilmək istəyəndə altı avazın üzərinə gəlirlər. Birinci gəvişt¹ qururlar, ondan sonra rəhavini oxuyurlar, sonra nəva, sonra novruzi-səba, nişabur, hisar, hümayun, sonra rəhavəndi, hicazi-kuçik, zirkeşi-əraq, dilaviz, hüseyini-kuçik, sonra ruyi-büzürg, zirkeşi-hicaz, bayatı-türk oxuyurlar.

Gərdaniyyə avazını quranda, ondan sonra büzürg, isfahanək, sonra xocəstə, bəstə-nigar, neyrizi-kəbir, şahnaz, sonra dilkeş, nəvayi-rumi, bayatı-qacar, büzürqi-fili, mənsuri-bəstə-nigar, bayatı-əraq, bayatı-türk, hüzzan, sonra rag, ovc, xocəstə, badi, muyə, gərdaniyyə, səlmək, şahnaz, novruzi-türk, əcəmxara, rəkəbxara, bayatı-əmül.

Bəzən muyə də adlanan mağə avazını quranda, sonra əraq, zəngulə, sonra düğah, üzzal, segah, zəbul, sonra raqimi-kəbir, məlikşahi, isparuc, pəhləvi, ruyi-üzzal, zirkeşi-büzürg, bələdə, şuri-əsl, sonra bayatı-nəhoft, bayatı-mənsuri, zirkeşi-üzzal, rəhabi-ravəndi, muyeyi-yəhud, rasti-ərəstu, huli-kəbiri-ovc, nəvayi-miskin, ruyi-əcəm, rəkəbi-fili, bayatı-ravəndi, mürəkkəbi-bayat, bayatı-fars.

Şahnaz avazını quranda sonra hicaz, kuçik, sonra nəhoft, novruzi-əcəm, ravəndi, novruzi-ərəb, sonra fər'i-mahur, şuri-şahnaz, kərivə, kuhxara, əraqi-kəbir, mahurək, sərsar, əklil, mahur, əcəmikübra dilaviz, dilkeşi-qəmər, ruyi-raq, üzzali-ərəb, hicazi-türk, ülfəti-kəbir, novruzi-kəbir, muyeyi-büzürg, kuçiki-əsl, hicazi-əsl, muyeyi-türk, rəhab, dilkeşi-rəhab, bayatı-neyriz, həzareyi-türk.

Novruzi-səba avazını quranda sonra üşşaq, hüseyini, sonra ikiyat, bayat, neyriz, mühəyyər, sonra əşiran, mahur, nişaburəki-bədəl, zirkeş, rast, fili, ruhülərvah, zəriri-şahnaz, çahargah, dehdəşti, mənsuriyyə, bəmi-müxalif, ziri-düğah, novruzi-əcəm, ülfət, rəkəb, bayatı-rumi, ramgili, novruzi-əsl, zirkeşi-əşiran, bəmi-büzürg, məğlubi-hicaz, ruyi-ravəndi, bəstə-nigar.

Səlmək avazını quranda sonra rast, busəlik, sonra müxalif, pəncgah, çahargah, novruzxara, sonra şahnaz, zirkeşi-üzzal, hüdi, məğlubi-mühəyyər, həzarə, məsihi, zəngi-şütür, gəraylı, ruyi-mühəyyər, zirkeşi-üzzal, mavərannəhr, dilkeş, mahuri-kəbir, rux, ruyi-həzarə, bayatı-fili, bayatı-əcəm, novruzi-səlmək, hüdi-əcəm, zabuli-kəbir, bayatı-rumi, xarəzmi, mənsuri, zirkeşi-əcəm.

Dəramədin bir dangdan² yeddi dangə qədər ibarət olması haqqında

6 avaz, 12 muğam, 24 guşə, 48 şöbə, 96 pərdə, 192 dəqiqə, 284 münasibat, 368 mürəkkəbat, 736 mühəssənət, 1766 tərədif böyük kari-əməllər və müxtəlif təsniflərlə hind üstürləbi və hind üstürləbinin ulduzları ilə əlaqələndiriblər (?). Cədvəldə³ 96 avazın yeddi göy cismi ilə bağlı olması göstərilmişdir və Ayın mənzilləri də həmin səhifədə 28 mənzilə elə bölünübdür ki, bu elmi təzə öyrənənlər ondan faydalana bilsinlər və bədbəxt bəndəni xoş sözlə yad etsinlər.

1 Gəvişt = Gəvəşt, Gəvəşt

2 Dang (Bang) – tetraxord

3 Bax: Cədvəl, səh. 26

tərəfə	hənə'ə	həqə'ə	diran	bətin	şərtin	rəşa	qəmərül-qur
mərəfə	nəva	rəhavi	busəlik	rast	hüseyni	üşşaq	keyftil-xəqib
bəl'	novruzü-səba	novruzü-ərəb	əşiran	müberraqə	dügah	zabul	səud
təayim	ikiyat	kuçik	hicaz	zəngülə	əraq	isfahan	zəbata
bələdə	ruhi	səba,					
novruzü-əcəm							
novruz							
pəncgah							
qələd	ovci-neyriz	əklik	hisar	üzçal	məğlub	nişə-burək	müəxxər
şəvələd	yekgah	bayatı	busəlik	səlmək			
	ovc	zabul					
zabəh	hüməyun	müqəddəm					
	xa	tə	qaf	ğeyn	sad	fə	sak
	4211	1209	1291	29	914	1098	
	mühəyyər	zabul	ovc	hüməyun	nəhoft	gərdaniyyə	

طوبه		هنده	هفده	دوران	بهرین	شریفین	رستا	فهرست
مرد	بزرگ	نوا	رکابی	بوسه	رستا	گسینه	نقا	کوکو
مهم	همایون	مستصفا	وزیر	مبارک	میرزا	روکاه	زایک	سوره
تمام	ما	ایکبار	رکاب	حجاء	زکوة	عراق	اصفا	نابا
مادر	منقذ	میرزا	بند	سکندر	میرزا	میرزا	اصفا	اکلید
تقدیر	منصفا	یکبار	یانی	حصه	بزرگ	منقذ	اصفا	مورخ
مشور	دیویری	ارج	زایک	سکندر	سکندر	منقذ	همایون	مقدم
فاج	ز	ز	ت	ق	ع	ص	و	ساز
	۱۲۰۹	۱۲۰۴	۱۲۰۹	۱۲۰۹	۲۹	۹/۴	۱۰۹۰	
	منقذ	میرزا	زایک	ارج	همایون	منقذ	همایون	

BEŞİNCİ BAB

Üsul bəhrləri və hər birinin hərəkətləri haqqında

Üsul bəhrlərini günəşin dörd dairəsi məqamında yeddi göy cisminin hərəkəti ilə əlaqələndirirlər. Zərblərin hər birisi adıçəkilən ulduzun hərəkəti qədərdir. Bu ulduzlar ya tez ya da asta hərəkət edənlərdən olur. Bu bab üsulun bəhrləri və hər birinin neçə hərəkətdən ibarət olması haqqındadır. Faxteyi-zərb: yeddi bəm və dörd zil, türki-zərb: on, pərəfşani-müxəmməsi-çənbər: səkkiz zərb, səqil: on iki zərb, xəfif: on bir zərb, ovfər: beş zərb, miətəyn: iki yüz zərb, dövr: on iki zərb, nimsəqil: on dörd zərb, həzəc: beş zərb, övsət: yeddi zərb, rəməl: on doqquz zərb, düyek: doqquz zərb, müqəddəm: on bir zərb, (?)¹: dörd zərb, zərbülfəth: iyirmi dörd zərb, əkəl: doqquz zərb, fər': altı zərb, dəvəran: doqquz zərb, səmai: on dörd zərb, zərbülqədim: on yeddi zərb, zərbülmüluk: yeddi zərb.

Qulam Sultan Məlikşah Səlcuqi nağara çalmaq üçün yeddi üsulu təyin etmişdi. Qələndəri: iyirmi üç münasifə, şəbrizi: on doqquz münasifə, əxlati: on səkkiz münasifə, zərbi-bəm: on, zir: beş, zərbi: beş. Amma bu altı üsul bu risalədə ixtisara salınıb². Amma onların padşahların məclislərində səslənməsi təsdiq olunmayıb və Qulam Şadi³ başqa yeddi üsulu həmin bəhrlərin sırasına salmışdı. Həmin üsullar bunlardır. Zərbülqədim: on doqquz, zərbülmüluk: doqquz, kəbir, səğir, şahanə, faxteyi-kəbir və səğir: on səkkiz zərb. Amma bütövlükdə padşahların xidmətində çalınan iyirmi dörd üsulun hər birisi haqqında ayrıca yazmaq olmur, çünki bu, fəzilət sahiblərinin təngə gəlməsinə səbəb olacaqdır. Amma musiqi bəhri üsullarını öyrənməkdən ötrü hər üsuldan dövrələrin və ruhların sevinci deyilən bir dövr nümunə gətirilir ki, bu fənn haqqında anlayışa malik olmayanlar kiçik fürsətdən istifadə edib öz dərrakələrinin gücü hesabına bu elmdən bəhrəsiz qalmasınlar. Faxteyi-zərbi-türki-zərb: tən-tən-tən-tənə-tənə-dər-dər-tən, faxteyi-zərb: tən-tən-tənənənə-dər-na-tənənənə-tən-tən-tənə-tənə-dər-dər-tən-tənə-dər-tən-tənə-dər-tənə, pərəfşani-müxəmməs: tənə-tənə-dər-tənə-dər-tən-dər-dər-tən-tənə-dər-tən-tənə-dər-tənə, çənbər: dər-tən-tən-tən-dər-tən-tənə-tənə-tən, səqil: tən-tənə-tən-tənə-tənə-dər-tənə-dər-dər-tən, xəfif: tənə-tənə-tənən-tənə-tən-tənə-tənə-tənə-tən-tən-dər-na-tənə-tənə-tən, ovfər: tənəti-tən-tənəti, miətəyn: iki yüz zərbdır və risaləni uzatmaq istəmədiyimiz üçün onun üstündən keçməyi lazım bildik, dövr: tən-tənə-tən-tənə-dər-na-tən-tən-tənə-dər-tənə-dər-tən, nimsəqil: tən-tən-tənə-tənə-dər-tənə-dər-tənə, həzəc: tən-tən-tən-tənə, övsət: tən-tənə-dər-dər-tən-tənə, rəməl: tən-tənə-tənə-tən-tənə-tənə-tənə-tən, nimdövr: tənə-dər-na, zərbülfəth üsulu səqil üsulunun əvəzidir və iyirmi dörd zərbdən ibarətdir..., əsl: tənə-dər-tən-dərə-dim-tən-tənə-tən-dər-na, fər': tən-dərə-dim-tənə, dəvəran: tən-tən-tən-tənə-tənə-dər-dər-tən, səmai: tənə-tənə-tən-tənə-tənə-dim, nimdövr: tənə-tənə-tən-tən-tən, zərbülqədim: tən-tənən-dərədim-tən-dər-na-dər-tən-dər-na-təntəni, zərbülmüluk: tən-tənə-dərədim-tən-tən-dər-na-dər-tən-dər-na-təntəni.

1 Bu bəhrin adı əlyazmada göstərilməyib.

2 Burada üsulların sayında anlaşılmazlıq var.

3 Qulam Şadi – Özbək hökmdarı Şeybani xanın (1495-1510) hakimiyyəti dövründə yaşamış görkəmli musiqiçi. Daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün bax: S. Ağayeva, “Elm işığında “Qulam Şadi” hadisəsi”, (“İlim İşığında “Gulam Şadi” Olayı”) məqaləsi. Musiki Mecmuası, İstanbul, 1998, No.:462, s. 39-41.

ALTINCI BAB

Nəzm dili ilə musiqi dövrləri elmi və muğam adlarının miqdarı haqqında

Beyt: Yeri və göyləri Yaradanın adı ilə
Muğam adlarını sayıram.
Bir az dinlə, ay ağıl sahibi,
Eşitdiyini bir daha unutma.
Sözümə Rastdan başlayıram,
Çünkü Rast adamı qəmdən azad edər.
Hüseyni ilə Əraq, həm də İsfahan.
Zəngulədən sonra Üşşaq ilə Nəvanı tanı.
Hicaz, Busəlik və Rəhavi:
Bunlar haqqında rəvayət edirəm.
Büzürg ilə birlikdə Kuçiki də bil,
Hamısını bir-bir sadaladım.

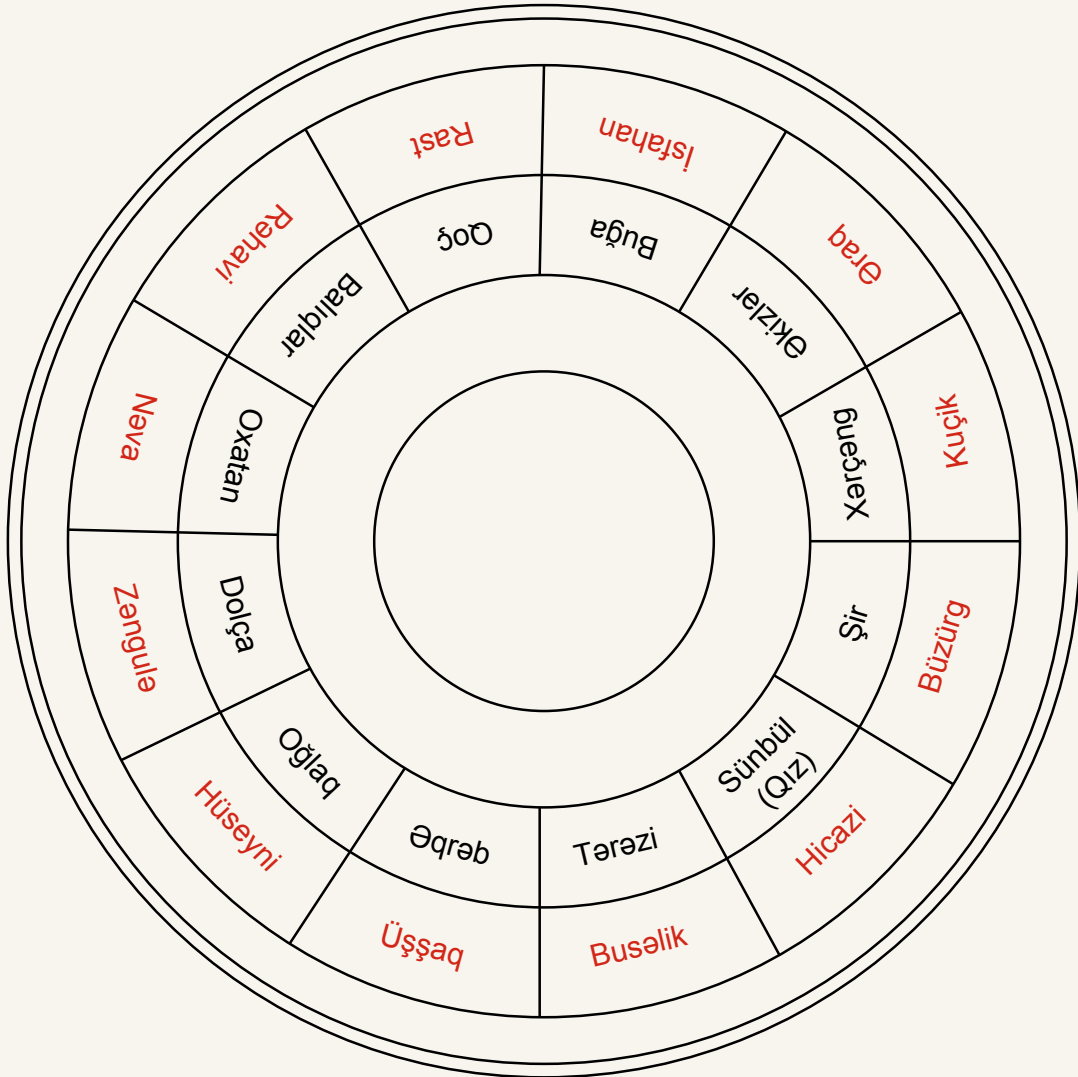
BİRİNCİ FƏSİL

On iki pərdə, orta şöbələr və müxtəlif söz-söhbətlər haqqında

Ay ağıllı adam, bunu da məndən eşit!
İstər-istəməz hər muğamın iki şöbəsi var.
Rast muğamı ürəyin xəzinəsidir,
Mübarriqənin Pəncgahla olması lazımdır.
Hüseyni bütün muğamlardan üstündür.
Düğah Mühəyyərlə bərabər gəlir.
İşrət artıran Əraq gah Ruyi-əraqla,
Gah da Məğlubla müşayiət olunur.
İsfahandan kimsə necə baş çıxarsın?
Yolunu Neyrizə və Nişaburəkə tutdu.
Qəvval nəğməsinin içində Zəngulədən sonra
Çargahla Üzzal eyni vaxtda görsənər.
Üşşaqın pərdəsini sazlayan kimi,
Nəğməni Zaboluda və Ovcda çal.
Hicaz bar gətirən xurma ağacıdır,
Segah ilə Hisar o ağacın meyvələridir.
Sirr pərdəsində Busəlik çalındı,
Əşiran ilə Səbanın avazı gəldi.
Şur dünyasında Nəva səsləndi,

Novruzxara və Mahur onun fər'ləridir¹.
 Saz çalan kimi Büzürg gəldi,
 Hümayunla Nəhoft onun iki pərdəsidir.
 Kuçik muğamını tanıyırsansa, bil ki,
 Rəkəb ilə Bayatıda nəgmə çalırсан.
 Rəhavi Novruzi-ərəbə ram oldu.
 Novruzi-əcəm ürəyin rahatlığını apardı.

Burada şöbələr və pərdələr dairəsinin surətini çəkdik ki, bu fənn sahiblərinin işi asanlaşsın və onlar ustadların qədrini bilsinlər. Dairənin surəti bu səhifədədir:

¹ Fər' – qol, şöbə

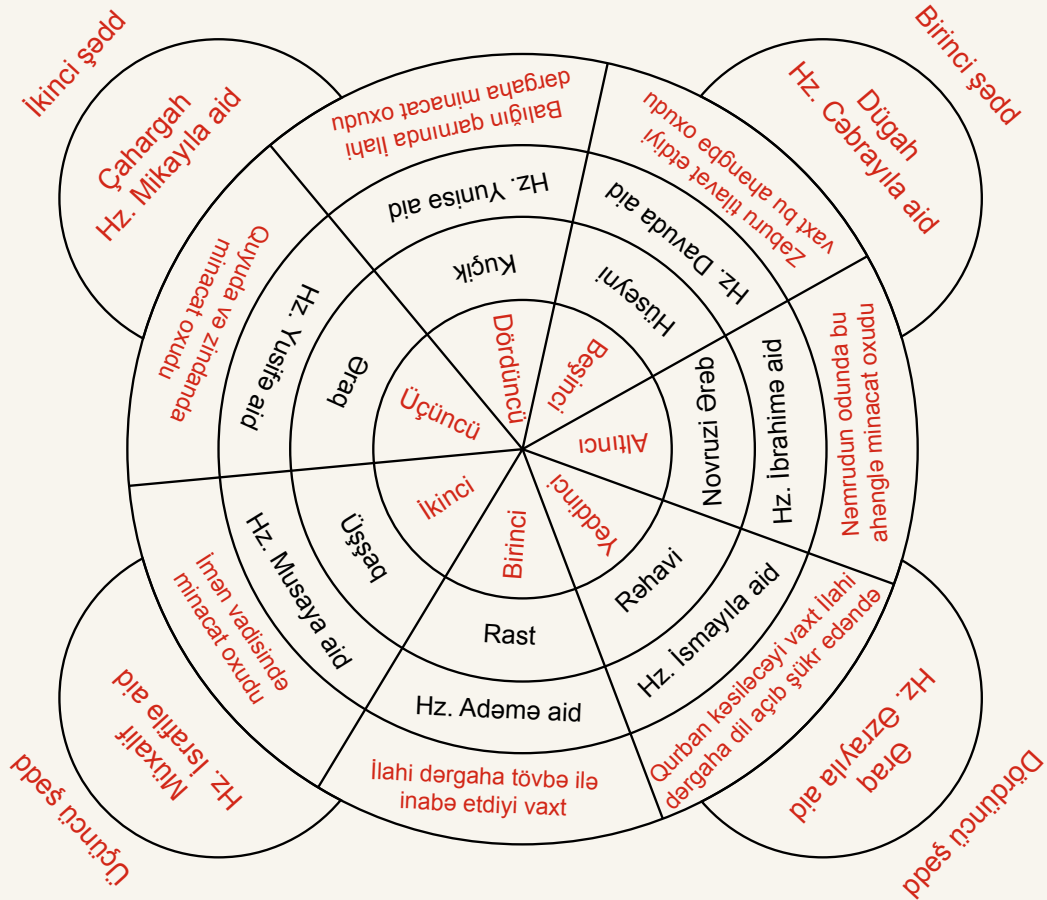

İKİNCİ FƏSİL

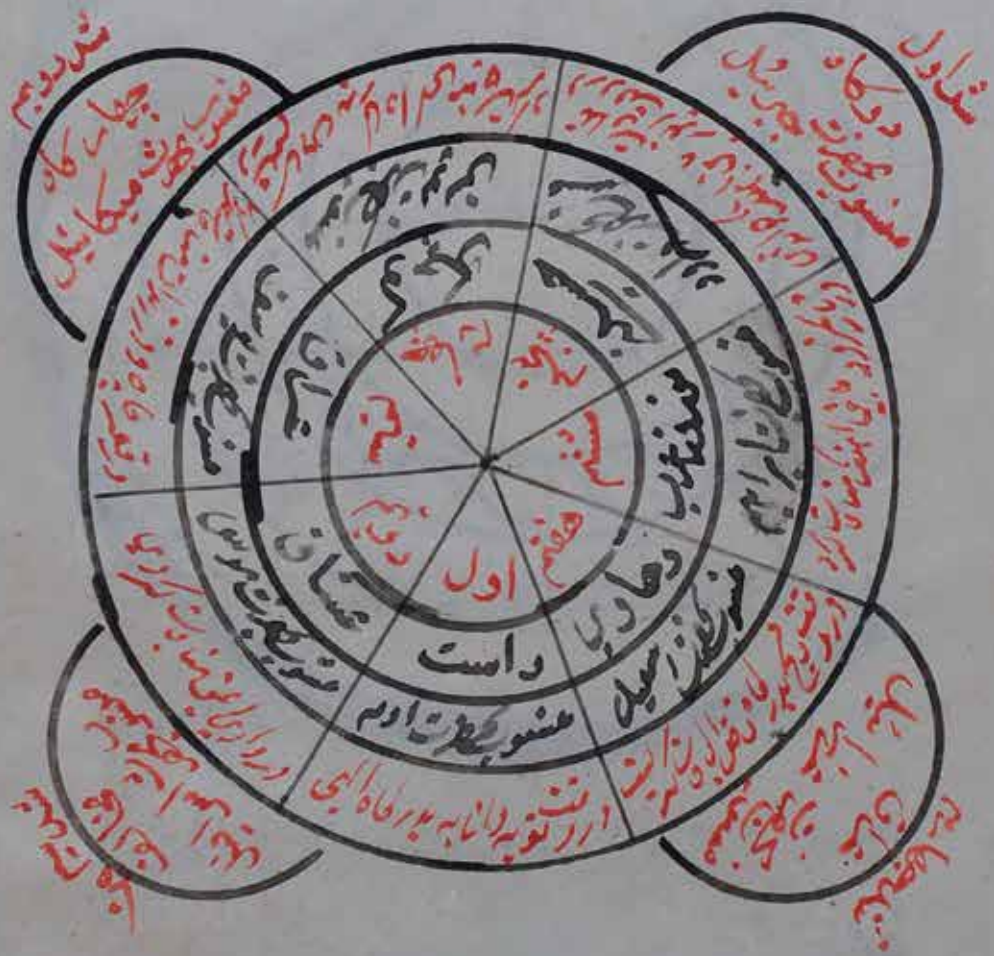
İyirmi dörd şöbə və on iki muğam haqqında

Bu fəsil iyirmi dörd guşə və onların qırx səkkiz şöbəsi haqqındadır. (?)¹

Bejt: Əgər Rast² yolda ahəngini Hicaza yönəltsən,
Nəzərini İsfahandan Əraqa sal.
Zəngulənin zəngləri Rəhavi pərdəsindədir,
Hüseynisifət³ Busəlikə avazını çevir.
Yolda Büzürg⁴ olma, Kuçikin⁵ nazı ilə oyna.
Buradan üzünü biNəva Üşşaqa tut.
Güvəşt ilə Mayeyi-Gərdaniyyəni oxuyanda
Səsini Novruz, Səlmək və Şahnazda ucalt.
Ulduzlar haqqında canın qulağı ilə dinlə
Dörd beytdə on və iki muğam ilə altı avazı.
Muğamlarla şöbələrin dairəsi budur:

- 1 Başlıqda yazılana ziddir.
- 2 Rast – düz
- 3 Hüseyn – gözəl
- 4 Büzürg – böyük
- 5 Kuçik – kiçik

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

*Hər avazın on iki muğamdan hansı yolla
aldə edilməsi və nə cür ifa olunması haqqında*

Bu fənn sahibləri üçün bilmək və anlamaq lazımdır ki:

Beyt: Altı avazın hər biri öz yerindədir.
İsfahan ilə Zəngulədəndir Səlmək.
Rast da Üşşaq ilə yekdil olanda
Gərdaniyyə hər ikisindən hasil olur.
Busəliklə Hüseyni iki gözümdür,
Gözümün nurunun mənbəyi isə Novruzdur.
Nəva Hicazla peyvənd oldu,
Güvəşt hər ikisindən aşkar oldu.
Əraq ilə Kuçik Mayenin əslidir,
Ya Rəbb, onun əslisi necə də ruhlandırıcıdır!
Mən rahat oldum sazla bərabər,
Şahnazın əslisi Büzürg ilə Rəhavidir.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Bu elmdə istifadə olunan bəhrlərlə üsullar haqqında

Bu fənni yenidən öyrənməyə başlayanlar bunları mükəmməl bilməlidirlər:

Üsulun üzündən pərdəni qaldırırsan,
Faxteyi-zərbi-türki-zərb görsənər.
Pərəfşan ilə Muxəmməs və Çənbərdir,
Xəfif və Səqil ilə Ovfəri tanı.
Misteyndir, Dövr və Nimsəqil,
Həzəcdir, Övsətdir, Rəməli də deyərlər.
Düyek, Çarzərb və Zərbülfəth,
Bunu dedim ki, sevinəsən.
Şahnamədir, Əkəldir, bir də Fər',
Sonra axa-axa Təvil gəldi.
Səma ilə Dövrü-rəvan daha ikisidir,
Hamısını yaxşı bil və yadında saxla.

BEŞİNCİ FƏSİL

On iki muğamın adları haqqında nəzm şəkildə

Üşşaq Hüseyinin yataq yeridir, Rast isə
Busəlikin, Rəhavinin və Nəvanın pərdəsindədir.
Büzürg İsfahanı və Əraqı gəzəndə
Zəngulə Hicazın və Kuçikin içindədir.

ALTINCI FƏSİL

Altı avaz haqqında mənzum şəkildə

Mütrib durub nəğmə çalanda
Novruz, Güvəşt və Səlmək başlanar.
Dedim: – Gərdaniyyənin ardı nədir?
Sonra Maye gələr və Şahnaz səslənər.

YEDDİNCİ FƏSİL

*Pərdələrin Ütarid¹, Ay və Zöhrə² kimi
göy cisimlərinə müvafiq tərtib olunması haqqında*

Bunu yazmaqla başqa bir məqsədimiz bu fənnin mütəxəssislərini hər muğamın adının necə qoyulması və onun nə cür tərtib edilməsi haqqında məlumatlandırmaqdan ibarətdir.

Birinci: Segah nəğməsindən başlayıb Əraqa və Müxalifə gedərlər və sonra yenidən Segaha düşərlər. Buna Novruzı-ərəb deyərlər və əgər biri-birindən ayırsalar, Pəncgah olar. Əgər əvvəl Hüseyini nəğməsindən başlayıb, Əcəmi, Səlməki və Nişaburəki oxuyub yenidən geriyyə qayıtsalar, ona Hüseyini-kəbir deyərlər ki, bütün nəğmələrin içində ən kədərlişidir. **İkinci:** Dügah nəğməsini ötüb Neyriz, Rəhavi və Çahargaha keçərlər, sonra Neyrizə, Rəhaviyə və Çahargaha düşərlər və yenidən Neyrizə qayıdalar. Buna Neyrizi-kəbir deyərlər. **Üçüncü:** nəğməni əvvəl Hicazdan və Hisardan başlayarlar, sonra Hümayuna, Nəhofta, Ovca, Zabula, Gərdaniyyəyə, Zənguləyə və Üzzala düşərlər. Ona Novruzxara deyərlər. **Dördüncü:** birinci nəğməni Güvəştdən və Səlməkdən başlayarlar, sonra şiddətlə

1 Ütarid – Merkuri planeti

2 Zöhrə – Venera planeti

Novruzı-ərəbi ifa edərlər, yəni, onun zirvəsində oxuyarlar. Buna da Fər'i-Mahur deyərlər. **Beşinci:** nəğməni Gərdaniyyədən başlayarlar, Mübərriqəyə və Mühəyyərə keçərlər, sonra yenə Neyrizə və Segaha qayıdarlar. Ona Şahnaz deyərlər. **Altıncı:** əvvəl Maye nəğməsindən başlayarlar, Segah və Nəhoftda gedərlər və yenidən Mayeyə gələrlər. Ona Bəstəniqar deyərlər. **Yeddinci:** nəğməni Busəlikdə, Gərdaniyyədə və Segahda başlayarlar, sonra Novruzxaraya keçib Üşşaqa düşərlər və yenidən Neyrizə gələrlər ki, buna Segah və Üzzal deyilər, sonra da yenə əvvələ qayıdarlar. Ona Ruyi-əraq deyərlər. **Səkkizinci:** nəğməni əvvəl Hümayundan və Nəhoftdan başlayarlar, sonra Dügahda və Rəkəbdə gəzərlər və Ovc ilə Zabulu oxuyarlar. Ona Güvəşt deyərlər. **Doqquzuncu:** əvvəl nəğməni Hüseynidən başlayarlar, Hicaza və Rəkəbə gedərlər, sonra qayıdib Segaha keçərlər və Neyrizə gedərlər. Ona İkiyati-sərf deyərlər. **Onuncu:** nəğməni Novruzı-əslədən başlayıb Güvəştə, Dügaha və Məğluba düşərlər. Ona Busəlik deyərlər. **On birinci:** nəğməni Çahargahla başlayarlar, sonra Nəvaya və Səlməkə keçib Segaha, Üzzala, Şahnaza, Bəstəniqara və İsfahana gedərlər. Ona Rəkəb deyərlər. **On ikinci:** əvvəl Üzzal nəğməsindən başlayarlar, Üşşaq, Nəvaya və Zənguləyə düşərlər və yenidən ona qayıdarlar. Buna Hümayun deyərlər. **On üçüncü:** nəğmənin əvvəlində Gərdaniyyəni, Mühəyyəri, Əraqı, Mayeni, Neyrizi və Segahı oxuyarlar və yenidən Üşşaq qayıdarlar. Ona Kuçik deyərlər. **On dördüncü:** nəğməni əvvəl Zəngulə ilə başlayarlar, sonra Səlməki, Rəhavini, Nəhavəndəki, Busəliki, Novruzı-əcəmi və Novruzı-əslə ifa edib Əraqa düşərlər və Zabulu oxuyarlar. Ona Güvəşt deyərlər, vəssəlam.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

*Məclislər və yığıncaqlarda hər kəsin nə etməli,
nəyi oxumalı və özünü nə cür aparmalı olduğu haqqında*

Bu mövzuda bir neçə fəsil təqdim olunacaqdır.

Birinci. (?)¹ Əgər məclis əhli ağbəniz və tərləyəndirsə, onlar üçün nəğmələr Üşşaq, Rast, Müxalif və Nəhoft kimi bəmdə oxunmalıdır və bu pərdə ahəstə-ahəstə oxunar ki, o tayfanın qulağına çatıb beyninə yetişsin və bu tayfanın şad və xürrəm olmasına səbəb olsun, onlar da eyş-işrətdən bəhrələnərək ləzzət alsınlar. Əgər məclis əhli qarabuğdayı, qurudərili və arıqdırsa, onların yanında Segah, Neyriz, Zabol, Məğlub və Səlmək kimi tezçalınan nəğmələr ifa etməlisən ki, onlar nəğmənin təsiri altına düşüb sevinərlər. Əgər məclis əhli ortaboy və sarıdərilidirsə, oxuduğun nəğmələrin gərək Üşşaq, Rəhavi, Hicaz, Güvəşt və Əcəm kimi mötədil və ortaməzac olsun. Əgər məclis əhli ucaboy və

1 Birinci fəsil var, lakin o biri fəsillər yoxdur.

dərisinin rəngi buğdaydırsa, onlar üçün Zəngülə, Nəhavəndək, Rəhavi, Hicaz, Busəlik və Pəncgah oxunub çalınmalıdır. Əgər məclis əhlini çaşdırıb başqa pərdəyə keçsəniz, onlar isə əksinə olaraq digər mahnını oxusalar və beləliklə, əvvəlki nəğmənin ifa olunmasına ehtiyac yaransa, onların buyuruqlarını yerinə yetirin. Əgər məclis əhli tündsifət, qısa boy və qırmızıgözdürsə, onların yanında şadyanalıq gətirən alətlərdə Mahur, Nəhoft, Gərdaniyyə, Novruzxara və Maye kimi Mərrix¹ ilə əlaqəsi olan nəğmələr oxunmalıdır. Əgər məclis əhli xırda və irisifətdirsə, Dügah ilə Hüseyini, əgər yekəbaş və xirdadişdirsə Müxalif ilə Əraq, əgər ucaboy və ağdərilibdirsə, yeddi göy cisminə müvafiq olaraq Mahur ilə Hicaz oxunmalıdır. Əgər məclis əhli tacirlərdən və işlə əlaqədar olaraq tez-tez səfərə çıxan insanlardan ibarətdirsə, Zəngülə, Səlmək, Segah, Hüseyini və Dügah oxunmalıdır. Əgər məclis əhli vəzirlər, münşilər, maliyyə məmurları və katiblər kimi Ütarid ilə əlaqədə olan adamlardan ibarətdirsə, onlar üçün Üzzal, Rəkəb, Segah, Əraq, Novruzi-əsl və İsfahanək kimi ortabab nəğmələr oxunmalıdır. Əgər məclis əhli əsgərlər, cəngavərlər, müharibə edən və qan tökən adamlardan ibarətdirsə, onlar üçün əvvəldə və axırda Rast, Pəncgah, Əraq, Dügah və Neyrizdən bir neçə pərdə yuxarıda ifa olunmalıdır. Əgər məclis əhli müxtəlif təbəqələrdən və bazar camaatından olsa, Əcəmi, Busəliki, Büzürgü, Kuçiki, Mahuru və Zəngüləni oxu. Əgər məclis əhli hökmdarlardırsa, onların yanında Hüseynidən, Əraqdan, Zəngülədən, Rastdan, Pəncgahdan və Segahdan başqa bir nəğmə çalınmaz. Əgər məclis əhli elm xadimləri kimi insanlardırsa, Üzzal, Güvəşt, Şahnaz və Bəstəniyar oxunar. Əgər məclis əhli yoxsul adamlardırsa, Mahuru, Nəvanı və Büzürgü oxu. Əgər məclis əhli musiqi fənninin sahibləri, şairlər və fəhmli insanlardırsa, Novruzxara, Güvəşt, Səlmək və Gərdaniyyə ifa olunur. Əgər məclis əhli qadınlardırsa, Rəkəbi, Bayatını, Dügahı, Ovcu, Pəncgahı, Hicazı və Rəhavini oxuyurlar. Əgər məclis əhli atəşkar camaatdırsa, Hüseyini və Neyriz oxunar. Hər kəs onun tale sahibi olan göy cisminin təbiətinə müvafiq nəğmə və təranəni dinləməlidir. Aqilə bir işarə də kifayətdir.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Hər muğamda bir neçə bangın olması haqqında

Bu bir həqiqətdir və bunu bilmək lazımdır ki, elmdə səhv olmaz. Əflatun İlahi bangların nəzah dairəsinin bu elmi tez öyrənmək və ondan bəhrələnmək üçün faydalı olduğunu sübuta yetirmişdir. Nəzah deyilən həmin dairənin surəti budur².

1 Mərrix – Mars planeti

2 Bax: Cədvəl, səh. 38

Əraq <i>2 bang</i>	İsfahanək <i>2 bang</i>	Bütürğ <i>Yarım bang</i>	Nəva <i>3 bang</i>	Rəhəvi <i>2 bang</i>	Busəlik <i>4 bang</i>	Rast <i>2 bang</i>	Hüseyni <i>2 bang</i>	Üşşaq <i>Yarım bang</i>
Hüzzan <i>3 bang</i>	Nişaburək <i>2,5 bang</i>	Neyriz <i>1 bang</i>	Segah <i>3,5 bang</i>	Ovc <i>2 bang</i>	Zabul <i>Yarım bang</i>	Kuçik <i>2,5 bang</i>	Hicaz <i>2 bang</i>	Zəngülə <i>2,5 bang</i>
Düğah <i>2 bang</i>	Çahargah <i>2 bang</i>	Novruzı-səba <i>Yarım bang</i>	Novruzı-əcəm <i>2,5 bang</i>	Novruzı-ərəb <i>2 bang</i>	Novruz-xara <i>Yarım bang</i>	Novruzı-əsl <i>2,5 bang</i>	Nəhofı <i>2 bang</i>	Hüməyun <i>Yarım bang</i>
Səlmək <i>2 bang</i>	Şahnaz <i>Yarım bang</i>	Güvəşt <i>2,5 bang</i>	Bayatı <i>1,5 bang</i>	Daməkli <i>2 bang</i>	Rəkəb <i>Yarım bang</i>	Hisar <i>2 bang</i>	Mühəyyər <i>Yarım bang</i>	Mübbərricə <i>2,5 bang</i>
Neyrizi-kəbir <i>2 bang</i>	Məğlub <i>Yarım bang</i>	Müxalif <i>1,5 bang</i>	İkiyat <i>Yarım bang</i>	Matin <i>Yarım bang</i>	Mahur <i>Yarım bang</i>	Nəhavəndək <i>1,5 bang</i>	Pəncgah <i>2 bang</i>	Gərdaniyyə <i>Yarım bang</i>
Xocəstə <i>Yarım bang</i>	Ravəndi <i>Yarım bang</i>	Həzarə <i>2 bang</i>	Ruh-əfza <i>2 bang</i>	Ruhül-ərvah <i>2 bang</i>	Rasti-kəbir <i>2 bang</i>	Zərir <i>2 bang</i>	Şahənşahə <i>2 bang</i>	Xarəzmiyyə <i>2 bang</i>
Mağə <i>2 bang</i>	Rəhavənd <i>2 bang</i>	Pəhləvi <i>Yarım bang</i>	Şirü şəkər <i>1,5 bang</i>	Hüdi <i>Yarım bang</i>	Əşiran <i>2 bang</i>	Rumiyi-kəbir <i>2,5 bang</i>	Bəhari <i>2 bang</i>	Bəstəniğar <i>Yarım bang</i>

Əgər bu fənnin sahibi həmkarları tərəfindən müəyyən etdikləri hər ahəngin, pərdənin, guşənin və şöbənin neçə bangdan ibarət olduğunu bilməsə, bu elmə yiyələnmək onun üçün bir çətinliyə çevrilər və o, bu çətinliklə üz-üzə qalar. Mən bu elmi öyrənməyi asanlaşdırmaqdan ötrü məlumat toplusu yaratmısam. Əgər bu fənnin sahibi çox xoş səsə və xoş avaza malikdirsə, amma üsulu, nükatı, nəğmələri, eləcə də bangları, avazların adlarını və təbiətini bilmirsə, o şəxs eşşək dərisini geymiş bir cisimdir və bu fənn əhlindən deyil və onlardan sayılmaz. Bu elm əhli həmin şəxsə nöqsanlı olduğuna görə öz aralarında yer verməzlər və hətta onunla söhbət etməyi belə yasaqlayırlar. Ondən heç vaxt və heç bir halda gözəl səs və avaz sahibi olmaz. Bütün zərif incəliklərə və dərin mənələrə, eləcə də səslərin müxtəlifliyinə, pərdələrlə şöbələrə bələd olan şəxs isə bu elm əhlindən sayılır.

Bu fənnin ən məşhur ustadlarından və bütün fənlərin sahibi olan Şeyxül-müslimin Şeyx Səfiəddin Maraği¹ belə rəvayət edir ki, Şahi-mərdən və Şiri-Yəzdan², Xeybər döyüşünün qəhrəmanı Əsədullah Əli İbn Əbi Talib (ə) bu elmin təsirindən və xüsusiyyətlərindən söz açaraq musiqi elminin sahibi və onun xüsusiyyətlərinin bilicisi olan hər bir şəxsin ali dərəcələrə və yüksək məqamlara çatmış olduğunu, öyrənilməsi üçün qırx il vaxt tələb olunan bəzi digər elmlərə yiyələnməyin belə insan üçün şəriət, təriqət və həqiqət yolundan kənara çıxmaq şərti ilə çox asan başa gəldiyini və nəticədə onun mərifətə yetişəcəyini demişdir. Amma bu elm minacatda, Kəlamullahın, mötəbər hədislərin və moizələrin oxunmasında... (?)³

ONUNCU FƏSİL

Görkəmli alimlərin musiqi fənni sahibinin rəftarı haqqında dedikləri, üç fəsildə

Birinci. Bu şərəfətli fənn sahibinin rəftarı haqqında.

Ay əzizim, bil ki, mən uzun müddət məclislərdə və yığıncaqlarda hal əhli, sayı-hesabı olmayan əmirlər, adlı-sanlı vəzirlər, qüdrətli hökmdarlar və tərbiyəsiz qulluqçularla vaxtımı sərf etsəm də heç bir zaman boş və mənasız hərəkətlərin şahidi olmamışam. Belə şərəitdə bu elmin bilicisi heç vaxt zəlil olmaz və bu elmin incəliklərini öyrənməklə izzət və hörmət sahibinə çevrilər.

1 Gümən olunur ki, burada söhbət məşhur Azərbaycan musiqişünası Əbdülqadir Marağayidən gedir. Əbdülqadir İbn Qeybi əl-Hafiz əl-Marağayi (1353-1435) – böyük Azərbaycan musiqi nəzəriyyəçisi, bəstəkar və xanəndə, “Cəmə’ül-əlhan”, “Məqasidül-əlhan” və “Zübdətül-ədvar fi şərhi-rişalətül-ədvar” əsərlərinin müəllifidir.

2 İnsanların şahı və Tanrının şiri – İmam Əli (ə)-ın ləqəbləridir.

3 Əlyazmada bu cümlə naqisdir.

Fənn sahibi olan çox yaxşı mütrib belə məclisə gələndə onun yeri astanaya yaxın olar, bilikli alim isə məclisə yaxın mövqe tutar. Bundan başqa, fənn sahibinə bu elmi zibillənmək lazımdır ki, özü zibilə düşməsin və hər kəsə bu elmi öyrətməsin və qabiliyyəti olmayan adama təlim keçməsin və daxil olduğu məclislərdə və yığıncaqlarda özündən yuxarı məqamlara toxunmasın və əgər ağır vəziyyətə düşmüş biçarə bir yoxsulu görsə, özündən ötrü yox, onun rahatlığı üçün Allahdan rızasını diləsin və məclislərdə söhbət etdiyi hər kəsi özünə tay tutub kasıbla varlığının arasında fərq qoymasın və yoxsulun könlünü almağı bacarsın ki, sayqı və hörmət sahibi olsun. Belə elm ustadı camaatdan aralanıb biganə otursa belə, hörməti artar. Fənn sahibi bahalı paltar geyinməyə səy göstərməli, soyuq və ağızbüzən yeməklərdən çəkinməli, hər gün ağır daşlar yığıb bir neçə addım piyada yol getməli, qadınlarla əlaqədə olmağın əndazəsini bilməli, çünki cima musiqi elmi sahibi üçün qatı zəhərdir. O, həmçinin dan yeri söküləndən günəşin çıxmasına qədər hündürüklərə çıxmağa tələsməli, hər gün səhrada bir xəlvət yerə gedib orada məşq etməli və “Yaqub”, “İshaq” və “Heyyə əlassəlat” sözlərini yüz iyirmi dəfə yüksək səslə oxumalıdır.

İkinci. Münasib yeməklər haqqında.

Qaynar süd, çiy süd və zeytun yağı içməkdə özünü sərbəst aparsın ki, onlardan saflaşsın rahatlanar, alma, heyva, gavalı və mütədil meyvələrdən yeməyə çalışsın, limu şirəsi, nar şirəsi, iskəncəbi, narınc şərbəti kimi içkilərə üstünlük versin, ürəyi istəyəndə bitki yağından və kərə yağından yesin, söhbət etməyə təşəbbüs göstərsin, dincəlmək üçün bağ-bostana, səhraya çıxsın və hal əhli ilə dərdləşsin, rəzil adamlardan çəkinsin, əməlisaleh, pak və pəhrizkar insanlarla oturub dursun və “əmaridə”yə, yəni, saqqalsızlara (ərəbcə onlara “ədimüllihyə”, türkcə isə “tüksüz” deyərlər) baş qoşmasın, çünki öz dinini, canını və imanını xarab edə bilər, şərab içənlərdən uzaq dursun və uyuşdurucuları inkar etsin, yəni bəng, çərs kimi məstedici maddələrdən özünü qorusun ki, həm səsi yerində qalsın, həm də yasaqlanmış şeylərdən uzaq olsun.

Üçüncü. Bu fənn sahibi cahil və qabiliyyətsiz olsa belə, şərtlərə əməl etməlidir.

Fənn sahibi çalğıçı və ya müğənni olsa və yolunu azsa, bütün günü müşkül təsniflərlə məşğul olmalı, oxumalı və bunları adətəkdə etməli, avazı xoşagəlimli olana qədər səsini çıxartmamalı və nə qədər ki, onun ahəngi könüllərə yol tapa bilmir, nəğmə oxumamalı və məclislərdə artıq saz çalmaqla məşğul olmamalıdır. Yaxşı olar ki, az çalıb oxusun, amma ifası qulaqlarda və qəlblərdə özünə yer tapsın və nifrət hissi oymasın. Hökmdarların məclislərinə, gözəl və lətafətli insanlar arasına tez-tez getsə, o yüksək dairələrdə gördüyü məkrüh və yaramaz şeyləri həmin anda unutsun ki, başqa məclislərdə bunlardan söz açıb

fəsad ilə ədavətə bais olmasın, söz gəzdirməsin, kobud ifadələrdən və nalayiq mətləblərdən uzaq dursun, məclis böyüklərinin xidmətçiləri və qulamları ilə pıçıldaşmasın və onların arasına təfriqə salmasın, qadınlara, saqqalsız cavanlara və qulamlara şəhvət gözü ilə baxmasın, nöqsanlı çalğı alətlərindən istifadə etməsin və onları yan-yörəyə uzatmasın.

Nöqsansız alətlər beşdir: birincisi ud, ikincisi ney, üçüncüsü kamança, dördüncüsü surnay və beşincisi santur. Bu elmin ustadı İmam Fəxrəddin Tavusinin sözündən məlum olan üç təsnifi, on iki üsulu, on iki muğamı və dörd şöbəni öyrənmək lazımdır, çünki bunlar həzin səslə ifa olunarkən musiqi elminin incəliyini, bədiiliyini, qəribəliyini və ecazkarlığını nümayiş etdirir. Bu üç təsnif musiqi təhəccisinin¹ bir qaydasıdır, necə ki, misrada pərdənin adı çəkilir və misranın arasında üsulun adı. Tən-dərə-dim – nimsəqil, tənə-dərə-dim-dim-ətəm-dərna – hüseyini, tənə-təni-təni – fər', tən-tənə-nə-nə-tələ-la-la-la-dərə-dim – ovfər, tən-dərə-dim-tənə-təni-tələ-tən-dərə-dim – çənbər, dərə-lə-dərna-tən-dər-lə-dim-tən-tən-tənə – rast, dərə-dim-tən-tən-tənə-dim-dim-dim-dim-tələ-lə-lə-tən – xəfif, tən-dərə-dim-tənə-tən-tənə – busəlik, tən-tən-tənə-dərna-dur-tən-tənə-dərə-dim-tələ-tən – rəhavəndi, tən-tənə-dərə-dim-dər-tən-tən – nimdövr, tən-təni-tən-tən-təni-tənə - nəva, tənə-nə-nə-dərə-li – dünim, tən-tən-tənə-dərə-dim-didə-dim – hirəc (həzəc?), tən-tənə-dərə-dim-tələ-la-la-la-la-la-la-dim – büzürg, tənə-təni-bələ-laley-tən-tənə-dərə-dim-ha-tər-la-yəllə-li – səmai, tən-tənə-tənə-tən-didə-dim-yar – isfahanək, tən-tənə-tənə-tən-dərə-dim – faxteyi-zərb, tən-dərə-dim-didə-dim-tən-tənə-yəllə-la-la-la-didə-dim – əraq, tən-təni-təni-təni-hey-dərə-dim – türki-zərb, tən-tən-dərə-dim-təllə-leh-tən-tənə – zəngulə, tən-tən-tənə-tənnətənnə-dərə-dim-didə-dim – səqil, tən-dərə-li-dim-təllə-la-la-la-dərə-dim-tən-tənə-dər-dim – hicaz, tənə-tənni-tənədərə-dim-tənə – düyek, tən-tənə-nə-nə-nə-dərə-dim-tər-lələ-dərna-hey-tənə-dərna – pərəfşan, tən-tənə-tən-tənə-tənə-dərə-dim-didə-dim-tən-tənə – kuçik.

Yadda saxlamaq üçün başqa bir təsnif

Təni-tən-tən-dərə-dim-təni-də-dim-tənə – üşşaq və nimsəqil, tənə-tən-dərə-dim-dim-yar – nimdövr, dərna-dərə-dim-dərə-li-dərə-dim-bəya-canəm-bediari-mən-vay-dər-la-dər-la-dər-tənni-tənnəta – hüseyini, tən-tənə-təllə-la-la-la-dərə-dim-tən-dey-tərə-dəllərə – rast, təllələn-baz-tən-tən-dərnatən – busəliki-fər', tən-tənə-tən-dər-tən-tənni – nəva və dövri-rəhaviyi-çaharzərb, tənə-tənə-tən-dərə-dim-didə-dim-tənə – büzürgi-rəməl, tən-tən-tənə-tənə-tən-dərə-dim-dillərə – isfahani-düyek, tən-tən-hey-yarəm-sadat-hey-sadat-hey-bediari-mən-hey-canəm – əraqi-xəfif, tən-tənə-didə-dim-dim-dim-dim-yəl-

1 Təhəccici – əlifba hərflərini sıra ilə söyləmək və ya sözləri hərfbəhər, hecabəheca oxumaq

ləla-yəlləli-canəm-şahi-mən-yari-mən – zənguleyi-faxteyi-zərb, tən-dərə-dim-tən-tənə – səqili-bari-səqil, tən-dərə-dim-yəlləla-canəm-bəli-yari-mən-ari-şahi-mən – kuçiki-ovfəri-təsnifi-sələsə, tən-tən-tənə-dərna-dərə-dim-tənə-didim – üşşaqi-müxəmməs, tən-tənə-dərə-dim-didə-dim-tən-tənə-didə-dim-tənə-didim – hüseyniyi-nimdövr, tənə-tən-dərə-dim-dillərə-yar – rasti-fər', tən-tən-tənə-tən-tənə-tən-tənə-didə-dim – busəliki-çaharzərb, didə-dim-tən-tənə-tən-ləllərə-tən-didə-dim – rəhaviyi-həzəc, didə-dim-dərə-dim-tən-la-də-dim-və-dim-hey-canəm-tən-tənə-bəli-yarəm – nəvayi-övsət, tən-didim-dərə-dim-hey-canəm-tənə-tənənni – büzürği-ovfər, tən-tən-didə-dim-dim-dərə-dillərə-tən-tən-sadatəm-bəli-canəm – isfahani-pərəfşan, didə-dim – zənguleyi-səmai, tən-didə-dim-dillərə-tən-didə-dim-tən-tənə – hicazi-səqil, tən-tənə-tənə-tən-tənə-didə-dim-hey-canəm-tən – kuçiki-dövr.

Bunu da hamı qeydə alıb qiyamət gününün əməli adlandırır, çünki onun bəndələr üçün faydası çoxdur və bu əməldən bəhrələnərlər. Bu əməl rast muğamındadır və üsulu da aşağıda təqdim olunur:

dərə-dəli-tən-tən-dim-tələlən-tənə-yar-tələlən-tənə-də-dim-ətur-la-yəllə-cani-mən-bəkərd-ruyəş-dədə-dəli-tən-didə-dər-hey-ta-ədür-ni-ətər-la-tər-dərə-la-dim-dər-dim-ətər-la-yəllə-la-dim-canəm-dər-dim-tərə-dəla-dim-did-rə-dey-ta-ədu-ta-dərə-dəli-tən-hey-hey-hey-hey-tən-təni-tənə-təni-tən-tənə-dən-dən-ə-dey-ta-ədər-la-tər-la-tər-la-tər-la-tər-la-dim-dər-dim-ətər-la-bəllə-la-yari-mən.

Hüseynidə qiyamət əməli, üsulu müxəmməsdir

Su-ye mən an soruran-e ba qəddo qamət rəsid,
Mojde-ye şəhidan-e eşq-e ruz-e qeyamət rəsid¹.

Təni-dərna-tənə-tən-dər-dərna-dərna-tənə-tənən-lə-dərna-dərna-tənən-dərna-tənə-tən-dər-dərna-dırna-tənə-yetən-odur-yetən-canəm-tənə-tənən-dər-tənə-tən-dər-tənə-tən-ta-dər-tənə-tənən-tərə-la-dərə

Mojde-ye şəhidan-e eşq-e ruz-e qeyamət rəsid.
Xak-e mən-e zar-ra bad bekyhəş bər,
Zanke bedaman-e u kərd-e məlamət rəsid.
Dər rəh-e eşq-e toəm, pay tələb şod zekar².

- 1 O boylu-buxunlu sevinənlər mənə sarı gəldilər,
Qiyamət günü eşqinin şəhidlərindən mənə müjdə gətirdilər.
- 2 Qiyamət günü eşqinin şəhidlərindən mənə müjdə gətirdilər.
Külək mən ağlayanın torpağını dağa çatdırdı,
Onun ətəyinə məzəmmətimi çatdırdı.
Sənin eşqinin yolundayam, ayağım əziyyət çəkir.

Hey-bad-tənə-tən-təni-dər-tənə-tənən-ta-dər-tənə-tən

Zanke besəng-e cəfa pa-ye səlamət rəsidi¹.

Hey-yar-təla-dəla-ta-dər-tənə-tənən-dədə-təlləha-nə-dərna-dey-dər-la-dər-dər-tənətənə-tənən-dər-pey-hər-yar-tənə-tənən.

Yaxşı olduqlarına görə bunları təkrar-təkrar oxuyarlar.

Bundan başqa, Ziyaəddin Yusifin² göstərdyi təsniflərdən bir neçə beyti də faydalanmaq xətrinə buraya yazılıb əlavə edilir.

Xacə Əbdülqadirin sözündən Ələmgir təsnifi

Onun iki ənbərsaçan saç zülfü
Ürəyimizə tüstü saldı.
Başımı ayaqlarının altına qoymağı
Yarımdan rica edirəm.

Bir başqasını oxu.

Bazgu:

Sənin başında sənin saçını gördüm,
Dedim: – Məgər sənin başındakı ürəyimin tüstüsüdür?
Saçlarını yığdı və dedi: –
Yanılırsan, çünki bu, səni bəlaya salan bir kəmənddir.

Xacə Əbdülqadir Marağayinin səhhətnaməsi

Bihəmdülla ki, Tanrı bu ürəyiyaralıya səhhət verib,
Tozun içinə düşən tikanı öz izzəti ilə qaldırıb.
Biz ki dərvişlər qəbiləsindənik, bizi kim yada salar?
Bəlkə də bəzən yarıların xatirələrindən keçərik.
Mən bülbüllərsiz qalsam, bu yazıq dünya necə qalar
Bu bostanda mən bülbüli-həzarı yad edəndə.

¹ Sağlam ayağım əzab daşına dəydi.

² Ziyaəddin Yusif – Nurəddin Əbdürrəhman Caminin oğlu. XV-XVI əsrlərdə yaşamış şair, “Şərhi-came” və “Təhfətül-əhrar” əsərlərinin müəllifi.

*Hüseyni-yi kəbir ahəngində başqa bir təsnif,
üsulu müxəmməsdir*

Səndən ayrı keçən gecə yenə yaramı dağ etdi,
Otağın küncündə çıraqımı yandırdım.
Saçlarının çəmənində güllər əkdilər,
Nəsim sənin sünbülünün müşk ətrini damağıma gətirdi.
Ölüm xəncəri sinəmi yarıb könlümün bağına keçdi,
Bir kimsə nə vaxt öz bağının divarını yaracaq?

Tənni-tənni hali-diləm çeşmə çıraqı-mən.

Mənim ustadımın təsnifindən başqa bir fəsil

O gözəl üzü ürəyimdən uzaqlaşdırmaq çətindir,
Mənimçün ürəyimi yüz yerə parçalamaq asandır.
Dərdsizlərin yanında qəm-qüssəni bəyan etmək çətindir,
Ayrılıq dərdindən əhli-dilin qanı qum kimi tökülür.
Bu qanıçən vadinin yolunu kəsmək çətindir.

Bu təsnifləri gətirməkdə həqiri-fəqirin məqsədi odur ki, fənn sahibi diqqət gözü ilə baxıb əməlin bu növünü bəstələyən şəxsin zəhmətinin nə dərəcədə çətin olduğunu və heç də hər adamın işi olmadığını bilsin.

Mənim sözlərim hünərin nişanəsidir,
Gülzardan əsən bir nəsim kimi.

*Hər ahəngin bir insan və ya heyvandan alınması
haqqında başqa bir müqəddimə*

Bil ki, musiqi elmi bilicilərinin əksəriyyəti o fikirdədir ki, dəqiq elmlər sahibləri on iki muğamın yeddi göy cisminin sayına görə əməldə yeddi olduğunu söyləyiblər. Amma riyaziyyatçıların dediklərinə zidd olaraq peyğəmbərlərdən (s) belə söyləyirlər ki, onlar zehnləri saf çağına çatanda öz ehtiyaclarını Qaziyülhacata ərz etməkdən ötrü ah-nalələrini müəyyən pərdədə İlahi dərgahına ifa etmişdilər və “bu bəndələrim üçün vacibdir və ondan başqası yoxdur” nidasını eşitmişdilər... (?) və Həzrət Əbulbəşər Adəm (ə) Rast muğamında “rəbbəna zələmna ənfüsəna”¹nı axıradək söylədi və Həzrət Musa (ə)

¹ Ya Rəbbimiz, biz özümüz özümüzə zülm etdik. (Ə'raf. 23).

Eymən vadisində nalə ilə minacatı Üşşaq muğamında oxudu və Həzrət Yusif quyuda və zindanda olarkən Əraq muğamı üstündə ağladı və Həzrət Yunis balığın bətnində Kuçik ahəngi ilə minacat oxudu və Həzrət Davud qardaşının qəbri üstündə arvadından bağışlanmasını və əmr verməyini diləyəndə Hüseyini ahəngində tövbə edib minacat oxudu və Həzrət İbrahim Nəmrudun odunda yanarkən Hüseyini və Novruzi-ərəb muğamları üstündə nalə çəkdi və Həzrət İsmayıl Səffi Rəhavi muğamı üstündə oxudu və qurban kəsildiyi vaxtda naləsini Üşşaqda çəkdi və bu yeddi muğam Yəzdigird padşahın zamanına qədər bərqərar oldu. Ondan sonra musiqi fənninin mahir ustası Səəddəddin Mühyiabadi muğamların sayını on iki bürçə müvafiq olaraq on ikiyə çatdırdı. Növbə Şəmsəddinə, Kamaləddin Karzaniyə, Mir Fəxrəddinə, İshaq Mousəliyə və Hüseyin Əxlatiyə çatanda isə onlar gecə-gündüzün iyirmi dörd saatına uyğun olaraq hər pərdədə iki şöbəni yerləşdirdilər, birini ən yüksək, digərini ən aşağı yerdə, birini bəmdə, digərini isə zildə. Qədim zamanların alimləri hər ahəngi bir heyvana bağladılar, istər quş olsun, istərsə vəhşi heyvan. Onun da cədvəlini yeni öyrənənlər üçün burada gətiririk¹.

Kimin yanında nəyin oxunmalı olduğu haqqında başqa bir fəsil

Musiqi elminin yeddi göy cismi, dörd ünsür və fəlak bürclərindən gəlidiyi hər bir fəhm sahibinə məlumdur. İndi isə musiqini hər tayfanın yanında onun təbiətinə uyğun pərdədə oxunması vacibdir. Dərvişlərin xidmətində Novruzi-ərəbi, Rəhavini və Zənguləni oxuyarlar, türklərin xidmətində Hicazi, Əcəmi, Novruzi-əsli, Rəkəbi və İkiyatı, İraq əhli xidmətində Segahı, Nişaburəki, padşahların xidmətində Hüseyinini, Üşşaqı, Bəstəniqarı, Zabulu və Ovcu, qadınlara xidmətində Şahnazı, Neyrizi və Segahı, bazar camaatı məclisində Ovcu, Zabulu, Gərdaniyyəni və Üşşaqı oxuyarlar ki, sevgi ilə məhəbbət hissələrinin artmasına səbəb olsun, əliyərilərin, yəni əxlaqsız və bədnəfs adamların məclisində Hüseyinini, Novruzxaranı, Rəkəbi və Mahuru oxuyarlar, çünki bunlar adamı tövbəyə və bağışlanmaq istəyinə yaxınlaşdırar, şairlərin və fəhm sahiblərinin məclisində Zənguləni, Hicazi və Səlməki oxuyarlar, çünki onlar lətafəti bəxş edəndirlər, uşaqları ram etməkdən ötrü isə Nəhavəndəki, Dügahı və Sipehri oxuyarlar, dəlilərin yanında Səlməki, Kuçiki və Əşiranı oxuyarlar, ərəblərin və rumluların yanında Nəvanı, Büzürgü və Hüzzanı oxuyarlar, hindlilərin məclisində Hüməyünü, Üzzalı, Nəhoftu, Zənguləni və Ragı oxuyarlar, dağlıların məclisində Dügahı və Hüseyinini oxuyarlar, səhrada yaşayanların yanında Bayatını, İkiyatı və Rəkəbi oxuyarlar, kürdlərin və gürcülərin məclisində Mayeni,

¹ Bax: Cədvəl, səh. 48

Novruzxaranı, Mahuru, Gərdaniyyəni, Əraqı, Nəhoftu və Zabulu oxuyarlar, vəzirlərin və dövlət məmurlarının xidmətində Ovcu, Məğlubu, Əşirani, Neyrizi və Gərdaniyyəni oxuyarlar, həddi-bülüğa yenicə çatmış qızların yanında Bəstəniğarı oxuyarlar və eləcə də Segahı, Nəhoftu və Hümayunu, amma Bəstəniğar Neyrizdən və Müxalifdən qalxar, fahişəxana və meyxana əhli xidmətində Əraqı, Dügahı və Hüseyynini oxumaq lazımdır, heyvanları və quşları ram etməkdən ötrü Neyriz, Nəva, Busəlik, Gərdaniyyə, Mahur və Şahnaz kimi mötədil pərdələrdən oxuyarlar, xəstələr üçün Əraqı, Hüseyynini, Zənguləni və Busəliki oxuyarlar və ilin dörd fəslindən hərəsinin öz xüsusiyyətləri var.

Bil ki, ilin dörd fəslindən hər birinin öz yeri var. Bahar fəslində və novruzi-firuzda Novruzi-səbanı, Mahuru, Hüseyynini, Zənguləni, Hicazı, Səlməki, Əşirani, Mıyeni, Mübərriqəni və Segahı oxuyarlar, yay fəslində Rastı, Pəncgahı, Neyrizi, Əcəmi, Rəkəbi, İkiyatı, Hümayunu, Nəhavəndəki, Əşirani, Hüzəni, Mahargahı, Üzzalı və Zənguləni oxuyarlar, payız fəslində Büzürgü, Kuçiki, Hicazı, Bəstəniğarı, Ovcu, Müxalifi, Neyrizi və Novruzi-əsli, fəslin ortasında isə Dügahı və Hüseyynini oxuyarlar, qış fəslində Rastı, Gərdaniyyəni, Mahuru, Mayeni, Gərdaniyyəni-kəbirəni, Rəkəbi, Bayatını, İkiyatı, Mühəyyəri, Güvəşti və Şahnazı oxuyarlar.

Musiqidə daha dörd şədd¹ vardır. Birinci şədd Nəva və Nişaburəkdir, təbiəti isə od və şərkdir. İkinci şədd Dügah, Hüseyyni, Müxalif və Əraq, təbiəti yel və qərbdır. Üçüncü şədd Rast və Pəncgah, təbiəti su və şimaldır. Dördüncü şədd Müxalif və Əraqdır, təbiəti torpaq və cənubdur.

Bundan başqa, hansı vaxtda hansı ahəngdə oxumalı olduğunu da bilməlisən ki, xoşagəlimli olsun. Birinci, günəş doğanda Dügahı, Hüseyynini və Segahı oxuyarlar, səhər Mübərriqəni, Çahargahı, Neyrizi və Pəncgahı oxuyarlar, günorta vaxtı Dügahı, Nəhavəndəki, Gərdaniyyəni və Üzzalı oxuyarlar, günortadan sonra Üşşaqı, Nəvanı, Busəliki, Büzürgü, Kuçiki, Mayeni və Gərdaniyyəni oxuyarlar, günəş batanda Hicazı, Səlməki, Mayeni, Bəstəniğarı və İsfahanəki oxuyarlar, axşam Gərdaniyyəni, Neyrizi-kəbiri, Rəhavini, Hümayunu və Nəhoftu oxuyarlar, yuxuya gedəndə Əraqı, Üşşaqı və Rastı oxuyarlar, çünki şücaəti artırır, gecəyarısı Zabulu, Ovcu və Busəliki oxuyarlar, sübh çağı Novruzxaranı, Novruzi-ərəbi, Hicazı və Mahuru oxumaq lazımdır, dan zamanı isə Novruzi-əcəmi, Əraqı, Bəstəniğarı, Şahnazı, Rəkəbi və Bayatını oxuyarlar ki, bu nəğmənin həm təbiəti, həm də həqiqəti onu dinləyən kəsdə iz qoysun, bu şəxs mükaşifədə, mücahidədə və müzakirədə O Ehtiyacı Olmayanın dərgahına

1 Şədd (eləcə də şod, şüd) – Orta əsr Şərq musiqisinə aid ən çox mübahisə doğuran istilahlardan biridir. 1) musiqidə bir havanın ən ucadan, zildən oxunan yerinə deyilir. Vax: R. Zöhrabov. “Muğam”. Bakı – 1991. s.168; 2) musiqi sırası, düzümü (“muzikalny stroy”), səs quruluşu, strukturu (“zvukovaya struktura”). Vax: Г.Шамилли. “Классическая музыка Ирана”. Москва – 2007 г.; 3) Müxtəlif qədim mənəblərdə isə (“Came’ül-əlhan”, “Bürhani-qate”, “Məqasidül-əlhan” və s.) dövrləri, bəhləri və pərdələri belə adlandırıldılar.

Üşşaq <i>Xoruz</i>	Hüseyni	Nəva <i>Bülbül</i>	Büzürg <i>Kərtənkələ</i>	İsfahanək <i>Tərən</i>	Əraq <i>İnək</i>	Zəngülə <i>Dana</i>	Hicaz <i>Qaranquş</i>
Kuçik <i>Dovşan</i>	Zabul <i>Dərin nəfəs</i>	Ovc <i>Yarasa</i>	Dügah <i>Pişik</i>	Mühəyyər <i>Maral</i>	Mübərriqə <i>Göyərçin</i>	Pəncgah <i>Pələng</i>	Əşirən <i>Hümay</i>
Səba <i>Novruz yeli</i>	Novruz-i- ərəb <i>Ərəbin səsi</i>	Novruz-i- əcəm <i>Atın çapması</i>	Mahur <i>Suyun səsi</i>	Novruzxara <i>Ərəbin nohəsi</i>	Hümayun <i>Dəvə quşu</i>	Nəhoft <i>Simurq</i>	Neyriz <i>Tutuquşu</i>
Nişaburək <i>Qarğa</i>	Müxalif <i>Bayquş</i>	Məğlub <i>Qartal</i>	Dügah <i>İlan</i>	Üzzal <i>Çaqqal</i>	Segah <i>Pələng</i>	Hisar <i>Sığan</i>	Rəkəb <i>Qatır</i>
Bayatı...	Novruz-i- əsl <i>Ağacın səsi</i>	Güvəşt <i>Quzu</i>	Səlmək <i>Ceyran</i>	Gərdaniyyə <i>Tovuz quşu</i>	Mağə <i>Dəvə</i>	Şahnaz <i>Sevgilinin qəmzəsi</i>	Hüzzan <i>Dənizin səsi</i>
İkiyat <i>Çarxın səsi</i>	Bəstəniqar <i>Qu quşu</i>	Neyrizi- kəbir <i>Şəbin</i>	Neyrizi- səğir <i>Balıq</i>				

üzünü çevirib dünya və axirət səadətini tapsın və özünü Üst Məclisdə müşahidə edərkən qaranlıq rəngini xatirələr səhifələrindən silib tələb olunanı açıq-aşkar görə bilsin. Bu şərəfətli risalənin yazılmasında torpağa bənzər və zərrə qədər dəyərsiz bəndənin məqsədi günlər keçdikcə şövq vadisində tamamilə özlərini itirmiş bir çoxlarını tez bir zamanda yenidən yola gətirib zəlalətdən nicat tapmaları xatirinə O gecə ilə gündüzü yaradan Paklıq Sahibinin adını zikr etmək haqqında düşünməyə çağırmaqdır.

Bundan başqa, nitq və bəlağət sahiblərinə günəş kimi aydındır ki, söz ustadı Həkim Ərzəqi buyurmuşdur.

Şeir: Qəlbdəki məhəbbətə ruh sevindi,
Ağlın coşmasından ruh oynadı.
İstədiyi tələb olunan və maraqlandırandır.
Sözümü kəsə bilməyib cavabdan yayındı¹.

Beyt: Musiqi Davudun nəğmələridir²,
Onu anlayın isə Süleymandır³.

Bu uca və şərəfətli elmdən ağıllanıb bəhrələnməmək ancaq adamın sarsaqlığından, cahilliyindən və səfehliyindən irəli gələ bilər. Yüksəkməqamly məliklərin gözəl söhbətlərinə üzüqara olmayıb müdaxilə etmək də yalnız bu şərəfətli elmin vasitəsilə mümkündür, çünki bu dünyada yaşayan ağıl sahiblərindən, istər kişi olsun, istər qadın, eləsi tapılmaz ki, ondan faydalanmasın. Öyləncə ustaları bu elmin qədrini bilməli və onu əziz tutmalıdır. Üç tayfanı bu elmdən uzaq tutmaq lazımdır ki, onu kiçildib axırına çıxmasınlar. Birinci, suq əhli, başqa sözlə, bazar camaatı, yəni, qazanc əldə edənlər. İkinci, cahillər, avam adamlar, fəqihlər və vaizlər tayfası, eləcə də qadınlar və yoxsul qulamlar. Üçüncü, hüməqa tayfası ki, axmaqlardır, Qur'anı düz oxumayanlar, məkrli insanlar və qazılar, çünki adıçəkilən tayfanın təbiətində lətafət çatmır və onların dərk etmə qabiliyyəti də çox zəifdir. Bundan başqa, bu elm heç də kəsb etməklə hasil olan elmlərdən deyil, onu öyrənmək üçün bəlkə də tədqiqatlar aparmaq yolu ilə sirlərini açıb yaymağa ehtiyac var.

Belə bərəkətli vaxtdan təkid və israrla istifadə etməyin ən düz və vacib məqsədi incədən-incəni seçməyi bacaran böyük adamların buyruğunu rəhbər tutaraq bu sözü az, lakin mənası çox olan risaləni öyrənib təcrübə qazanmaqdır və aşağıdakı beytin mənası da burada deyildi ki kimidir.

1 Əlyazmada şeir ərəb dilindədir.

2 "Davudun nəğməsi" adətən çox incə avaza, tərənəyə deyilir.

3 Əsətirə görə Həzrət Süleyman (ə) böyük mülk sahibi olmuşdur.

Beyt: Fələk bir dəridən Gavənin¹ bayrağını düzəldənə qədər
Yüz minlərlə malın dərisini soyarlar.

Bundan başqa, bu elm ustadlarına hansı nəğməni ilin hansı fəslində oxumaq lazım olduğunu bilmək vacibdir, çünki mahnı adamlara fərəhlə sevinc gətirər və onların həzz ilə ləzzət almalarına yol açar.

Baharın təbiəti təmiz və isti olduğuna və günəşin Qoç, Buğa və Əkizlər bürcələrində yerləşdiyinə görə bu fəsildə Əraq, Müxalif, Maye, Gərdaniyyə, Səlmək, Şahnaz, Novruzü-əcəm, Novruzüləsl, Rəkəb və Bayatı kimi ona uyğun nəğmələr oxumaq lazımdır, çünki adlarıçəkilən pərdələrin təbiəti yelə və oda bağlıdır.

Bu fəslin oda bağlı olduğunu və günəşin Xərçəng, Şir və Sünbül bürcələrində yerləşdiyini nəzərə alaraq Rast, Məğlub, Zəngülə, Ovc, Gərdaniyyə, Mahur, Rəkəb, Nişaburək və Pəncgah kimi odtək yandıran və qurudan pərdələri oxumaq lazımdır.

Payız fəslində günəş Tərəzi, Əqrəb və Oxatan bürcələrində olduğu üçün Çahargah, Hicaz, Busəlik, Büzürg, Kuçuk, Neyriz, Hümayun, Üzzal, Hüseyini, Neyrizi-kəbir və Maye kimi təbiəti suya münasib, sərin və quru olan nəğmələr oxumaq lazımdır ki, insanın ürəyindəki qəm-qüssənin artmasına gətirib çıxarmasın və bədəndəki maddələrin saflaşmasına səbəb olsun.

Qış fəslinin təbiəti soyuqdur, günəş Oğlaq, Balıqlar və Dolça bürcələrindədir və bu zaman məliklərdə, əmirlərdə və adlı-sanlı məmurlarda xoş niyyətlər oyadan, onları xeyirli işlərə meyilləndirən nəğmələrin oxunması lazımdır. Qış fəslində kara gələn pərdələr Rast, Əcəm, Neyriz, Mahur, Novruzü-əcəm, İkiyat, Müxalif və Əraqdır, amma Ruhini, Mühəyyəri, Hicazı və Busəliki də oxumaq olar. Məclis əhli ocaq və təndir başında əyləşər və bu arada müğənni üçün Hüseyini, Nəhavəndəki, Mübərriqəni və Rəhavini ifa etmək vacibdir ki, od kürəsinin quruluşu məclis əhlindən çıxsın və onlar əsil həzz almağın nə olduğunu bilsinlər.

Kimin hansı musiqi alətini düzəltdiyi haqqında bir bab

Əflatun – ərğənun, Ərəstu – şədərğu, Calinus – tənbur, Bu Əli – ud, İshaq Mousəli – yeddibəndli ney, İbn Tali – balaban, Məhəmməd Əmin Tavusi – surna, Farabi – santur. Bunların hər birisi ərsəyə gəlib belə bir alət düzəltdi ki, hikməti ondan məlum olsun və onlardan hər birisi haqqında deyiləcəkdir ki, bu elmin sahibləri bilsinlər və anlasınlar.

¹ Gavə – “Şahnamə” əsərinin qəhrəmanlarından biri, xalq üsyanının başçısıdır.

Hər muğamda neçə şöbənin olması və hər avazın iki muğamdan necə ...(?) olması haqqında bir xatimə

İsfahanək, Əşiran, Novruzı-səba, Üşşaq, Zəngulə, Hüseyni, Rast, Neyriz, Nişaburək, Çahargah, Üzzal, Busəlik, Zabul, Ovc, Mübərriqə, Pəncgah, Hicaz, Nəva, Dügah, Mühəyyər, Segah, Hisar, Novruzxara, Mahur, Əraq, Kuçik, Büzürg, Müxalif, Məğlub, Rəkəb, Bayat, Hümayun, Nəhoft, Rəhavi, Novruzı-ərəb, Novruzı-əcəm.

Bu şərəfətli fənn ifaçısının oturub durma qaydaları haqqında başqa bir xatimə

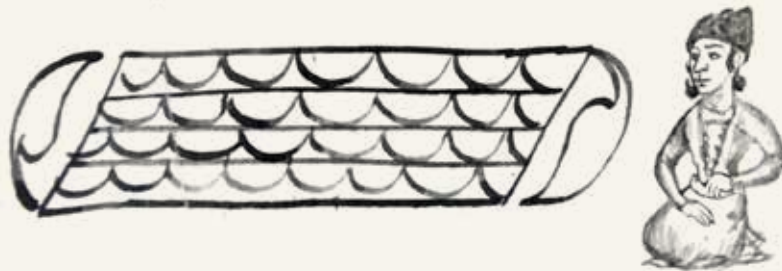
Bu sənətin şərtləri belədir: bu fənnin sahibi oturanda belə oturmalıdır ki, beli heç bir yerə meyilli olmasın və iş gördüyü zaman heç kəsə xüsusi hörmət göstərməsin, ətrafda əyləşənləri məzar daşı yerində fərz etsin, heç kimdən ehtiyat etməsin, irfan sahibi olsun, oxuduğu vaxt abır-həyasını bir kənara qoysun, onlar¹ səs çıxardanda bunu qulaqardına vursun, məclis əhli ilə çəkişərək onlara əziyyət verməsin, gələn dəfə ondan oxumağı xahiş edəndə sözlərini eşitməsin və lap az oxusun ki, onların gözlərində hörməti artsın, çünki çox oxusa, qulaqlar dolar, özü isə hörmətdən düşər və istədiyinə nail olmaz. Bu şərəfətli fənn ifaçısının əli, ürəyi və gözü pak olmalıdır. O, heç kəsə şəhvət gözü ilə baxmamalıdır ki, müqəddəs İlahi qüvvə onu bütün bəlalardan və müsibətlərdən qorusun. Əclaflarla oturub durmasın və düz adamlarla dostluq etsin, cahillərlə söhbətini tez kəssin, məclisdə ədəbsizlik etməsin, nəhy olunmuş işlərdən uzaq dursun və nəbəvi şəriətə tabe olsun. O, həmişə alimlərə, ariflərə və əməli-saleh adamlara baş çəkməli və onlardan bir şey öyrənməlidir. O, öz din-ayin məsələlərini yaxşı bilməli, daim qiraətlə məşğul olmalı, dərvişlərlə oturub durmalı və bütün işlərində dərvişlərlə məsləhətləşməli, lotu-potuyla isə ünsiyyətdə olmamalıdır. O, divan əhli ilə bir yerdə az oturmalıdır ki, ürəyi daşa dönməsin və qadınlarla artıq söhbətə girişməməlidir, çünki nəfəsalma gücü əlindən gedə bilər. Səs sahibi cinsi əlaqədə çox az olmalıdır, yoxsa oxuma qüvvəsi tükənər. Səs sahibi çoxlu piyada gəzməli və piyada gedərkən çox oxumalıdır. O, öz evinə qayıdan kimi, əvvəl hamama getməli, yol havasını və tərini tökməli, ondan sonra az qızışmalı və daha çox sərinləşməlidir. O, gəzəndə, yolunu yüksək yerlərə salmalıdır ki, yaxşı nəfəs alsın və oxuyarkən üzünü aşağı düşməməlidir. Səs sahibi oxuduğu vaxt çox az nəfəs çəkməli, üzünü turşutmamalı və artıq hərəkət etməməlidir. Kürsüdar ayağının dabanını

¹ Yəni, məclisdəkilər.

onun topuğunun altına qoyub əyləşməli və əmrinə tabe olmalıdır. Səs sahibi bu elmi öyrənərkən müdriklərin söylədiklərindən və bu fənn ustadlarının buyurduqlarından bəhrələnməli, hər şeyin zay olmasına gətirən yersiz sözlərə isə məhəl qoymamalıdır. Bu fənn sahibinin səsi olmasa belə, əgər bütün avazları, muğamları, guşələri, şöbələri, pərdələri və dəqiqələri təhlil edib öyrənsə, elm əhlindən sayılar, yox, əgər bütün yuxarıda göstərilənləri qanmayıb, bilməyib və öyrənməyib yaxşı oxuyursa, beləsi elm əhlindən deyil, çünki bütün heyvanlar da güclü səsə malikdirlər. Fənn sahibi iştirak etdiyi yığıncaqda bir dangla dörd dangdan artıq oxumamalıdır, bəlkə bəzi hallarda bu şəddlərdə, ovclarda və məğlublarda beş dang oxuyar ki, altı dang oxumasın, çünki altı dang qüvvəni azaldar, adamın gücünü əlindən alar və nəticədə onun gücü tamam tükənər. Bu qəbildən olan şərtlərə əməl edənin yaşı yüzə çatsa da, oxuya biləcək, əks halda isə əlli yaşında olarkən əldən düşüb əlacsız qalacaqdır, vəssəlam.

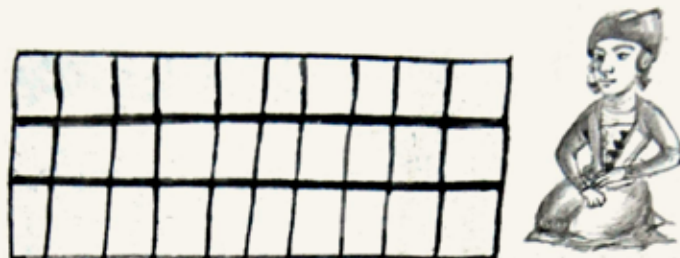
Musiqi alətlərinin nə cür olması və onlarda çalma qaydaları haqqında başqa bir xatimə

və həmin alətlər bu şəkildə olur: əvvəl Əflatun İlahinin, digər fikrə görə Bətlemyusun, ayrı bir sözə görə isə başqa birisinin düzəltdiyi ərgənunun şəkli gəlir, amma birinci fikir daha düzgündür. Çalğıçılar yaxşı tanışınlar deyə, onun şəkli aşağıda göstərilir:

Bu, ərgənunun şəkli. Məclislərdə onu kürsünün üstünə qoyub çalarlar. Onun aşığı (fanələri) bir-birinin müqabilində yerləşir. Ən böyük birinci sıradır, ikinci sıra daha kiçik, ondan sonrakı sıra daha kiçik, sonrakı sıra daha kiçik və cəmi beş mərtəbədir. Onların arasında aşığı yerləşdirilməlidir. Hər birinin özünəməxsus özəlliyi var və qalanı çalğıçılar yaxşı bilirlər.

İkinci, bərbətin şəkli. O, burada göstərilən şəkildə olur və çalğıcılar onu tanıyırlar. Bu, alətlərin ən yaxşısıdır və alətlərin ən gözəli budur. Buna bələd olan başqa alətlərdə çalmaz.

Onun bəm və zil aşıqları bərabər səviyyədə yerləşdirilməlidir. Bu aşıqların bəzilərinin üstündə birzəngli çini kasalar qoyulmalı, bəzilərin üstünə ikizəngli büllur kasalar, bəzilərin üstünə isə üçzəngli ... (?) kasalar qoyulmalı və kasaların qırağından kiçik zənglər asılmalıdır. Ondən sonra aşıqların üzərinə dəri ilə örtülmüş nazik taxtalar qoyulur, daha sonra bir neçə xərək bərkidilir, simlər çəkilir və simlərin başları santurda olduğu kimi xərəklərə bağlanır. Çalınan vaxt santurun iki toxmağı (tərkəsi), bunun isə dörd toxmağı olur: biri qızıldan, biri gümüşdən, biri fil sümüyündən, biri də qara ağacdən. Çalğıcı ikisini sağ əlində, ikisini isə sol əlində tutub, kürsünün üstündə oturub ifa edər və onun səsini eşidən kəs özündən gedər. Bərbəti dinləyən bir daha ... (?)

Üçüncü, qanunun şəkli. O, çalğıcı ilə bir yerdə göstərilmişdir. İfaya başlarkən dinləyicilərin xüsusiyyətlərinə önəm verilməlidir ki, dəqiqələrdə və pərdələrdə xaricə çıxmasınlar və çoxlu çalmaqla məclisin şənəlməsinə nail olsunlar.

Dördüncü, çalğıçların kamança da dedikləri musiqarın şəklidir. Bu fənnin ustadları onu tanıyıb bilməlidirlər. Bu alətdə ifa edənlər özlərini ustadın xidmətində ədəb-ərkanla aparmalı və ustada hörmət etməlidirlər ki, hər vaxt uğur qazansınlar və hər kəsdən ötrü harada gəldi çalmaqla camaatın qulaqlarını batırmasınlar və bununla hədlərini aşmasınlar, vəssəlam.

Beşinci, çalğıçların tar da dedikləri tənburun şəklidir. Bu aləti xəstəliklərin dava-dərmanı kimi tanıyırlar. Hal-hazırda ondan müalicə məqsədilə istifadə edərlər. Xəstəliklərin bir çoxunu dərmanla müalicə edərlər, bəzilərini isə musiqi alətlərində çalmaqla ki, bu da öz-özünə müalicənin bir növüdür. Onun qaydası ilə şəkli burada verilir ki, bu fənnin sahibləri həm ondan faydalansınlar, həm də bizi xeyir-dua ilə yad etsinlər.

Eşitdim ki, bir gecə bir imanlı mütrib
Öz tarının pərdəsində belə demişdi:
“Bu ah-nalənin haradan gəldiyini
Bu rast¹ nəğmənin üşşaqı² kimi mənə söylə.

1 Rast – düz

2 Üşşaq – aşıqlər

Bu nəvadan¹ hansı şahnaz çalım ki,
 Sevgilim mənə müxalif olmasın.
 Hicazla² sifahan³ şurla⁴ doludur,
 Əraqla nişabur⁵ sevinc içindədir.
 De, nədir bu muğamatın naləsi,
 Nədir bu əlamətlərin bəhrəsi.
 Sən ki, quru taxtadan və bir parça dəridənsən,
 De görüm, bu dost səsi səndə haradandır?
 Sənin bu hünərin məni həvəsə gətirib
 Məclisin içinə şur qatar.”
 Tar mürtribin bu sözlərini eşidən kimi
 Mizrabı əlinə alıb pərdədə dedi:
 “Ey üzündə aşıq nişanı olmayan,
 Bu pərdəyə şüur gözüylə baxma.
 Nə mənə güvən, nə də özünə,
 Çünki bu, nə sənin işindir, nə də mənim.
 Hər alətin öz ifaçısı olar ki,
 Onunla avaza təsir göstərər.
 Onun ləzzətlə nəşəsi mey camındadır,
 Onun şəkərlə nəğməsi neyin kamındadır.
 Bütün varlıqlar onun və meyin tərəfindən ittiham olunar,
 Hamı onun və neyin tərəfindən danlanar.
 Çalğıcının əlindəki saf badədir,
 Nəğməni ifa etmək taxta ilə dərinin işidir.

Altıncı, yeddibəndli neyin şəklidir. Həkimlərin fikrincə, dığ olan, yəni vərəm xəstəliyinə tutulan üçün bu alətdə çalsalar, xəstəlik dava-dərmansız aradan qalxar. Onu birinci düzəldən ustad adını yeddibəndli ney qoymuşdur. Onun surəti belədir⁶.

İkinci ustadın düzəltdiyi və aləmə yadigar qoyub getdiyi alət can rahatlığından, nəfsin həzz almasından və dostcasına söhbət etməkdən ötrüdür.

Üçüncü ustadın düzəltdiyi şey nəfsin həzz alması, söhbət etmək, elmə yiyələnmək və bu şərəfətli fəndən qidalanmaq üçün bir alətdir. Ona bələd olanlar onu tanıyar və ondan istifadə edərlər.

1 Nəva – mahnı

2 Hicaz – müasir Səudiyyə Ərəbistanı dövlətinin böyük hissəsini təşkil edən bir diyardır.

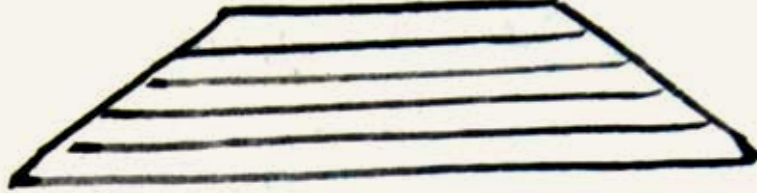
3 Sifahan – İsfahan. Burada həm muğam, həm də şəhər adı kimi verilib.

4 Şur – eşq, həyəcan

5 Əraq və Nişabur (və yaxud Nişapur) – burada həm muğam, həm də şəhər adı kimi verilib.

6 Burada alətlərin rəsmləri yerləşdirilməli olsa da əlyazmada bu yerlər boş buraxılmışdır.

Farabi ismiylə tanınan ağıllı-kamallı şagirdin düzəltdiyi santur adlı bir alətin şəkli burada verilir. Bu alətin şəkildə göstərilən qaydada bağlanmış qırx beş simi olur.

Başqaların araşdırıb kəşf etdikləri və buyurduqları odur ki, alətdən çıxan səslər dağların, dənizlərin, ağacların, heyvanların və insanların səsləridir və bu fənn sahibləri həmin məsələni öz elmlərinə daxil edib onu daim nəzərə almalı, bilməli, anlamalı və ardınca getməlidirlər. Onlar hər şeyi yaxından və olduğu kimi öyrənməli, bildiklərini artırmalı və ağılla kəsb etdiklərini unutmamalıdırlar, bir kəsi öyrətmək istədikdə elm və təlim şərtlərini bildirməlidirlər. Məqsəd bunları qəbul etdirməkdir, əks halda isə söyləyib öyrətməyə dəyməz. Əgər şərtləri qəbul etsə, amma yerinə yetirməsə və sözə qulaq asmasa, Fatihə oxunan vaxt ustadların ruhları onu lənətləyərlər. O, təlim vaxtı ustadların və bu fənn sahiblərinin ruhları üçün Fatihə oxumalı və məclislərdə onların adlarını eşidəndə Allahdan onların bağışlanmalarını diləməli və ruhlarının razı və şad-xürrəm olmasından ötrü dua etməlidir. Əgər daxil olduğu məclislərdə və yığıncaqlarda hörmətini saxlamaq və başqaların gözündə əziz və möhtərəm adam olmaq istəyirsə, var-qüvvə ilə ustadların adına xeyir işlər görməyə çalışmalıdır.

İndi isə yenidən alətlərin düzəldilməsi qaydalarına gəldik. Biz bunları izah etməklə, necə deyərlər, həzz alacağıq. Qaydalar isə belədir:

Birinci, ərgənun və onun keyfiyyətləri haqqında söz açırıq və bu alətin tələblərə uyğun olması üçün onu ud ağacından düzəltmək lazımdır. Əgər ud ağacı tapılmasa, səndəl ağacı da yaxşıdır. O, uzun dördbucaqlı şəkildə olur və onun yuxarı tərəfində iyirmi bir, aşağı tərəfində isə iyirmi yeddi aşıq yerləşdirilir. Aşıqların üzünə dəri çəkilir və burada maral dərisindən istifadə olunsa, daha yaxşı olar. Sonra onların üstündən məlum qaydada simlər çəkilir. Yuxarıdakı aşıqların hər hansında dörd bəm və beş zil, aşağı aşıqlarda isə iki bəm və üç zil olmalıdır. Dəraməd vaxtı şahnaz çalınmalıdır, çünki belə dəraməd bütün avaz, guşə, pərdə, şöbə və dəqiqələrə yol açır və dəramədi ifa edərkən başqa yerə getsən xaricə çıxarsan və istədiyini əldə etməzsən. Bu alətdə hər hansı avazı çalanda tələb olunanı bəmdə taparsan. Zil olanda bəmdə peyda olar, bəm olanda isə zildə (?). Digər alətlərdə dəramədi çalanda isə ifa etmək istədiyinin avazdan çalılmalıdır... (?) vəssəlam.

İkinci, bərbət və onun özəllikləri haqqında söz açırıq. Əvvələn, ixtiyarımızda olan ən yaxşı ağacdan düzəldilməlidir. Uzunluğu bir-iki “zər’ə”¹, eni bir “zər’ə”, qalınlığı isə dördüdə üç “zər’ə” bərabər olmalıdır və dəramədi öz tərəfdən etmək lazımdır, o tərəfdən yox (?). Aşıqlar pilləvari şəkildə yerləşdirilməlidir, yəni alt aşıqların olduğu pillə ilə üst aşıqların olduğu pillə arasında dördüdə üç zər’ boyda təfavüt olmalıdır və ifa zamanı çalğıcı ayağının altına hündür bir kürsü qoymalıdır. Biri qızıldan, biri gümüşdən, biri fil sümüyündən, biri də qara ağacdan olan dörd dənə toxmaq düzəldərlər və barmaqların arasında tutub çalarlar. Çalanda da həmişə ortada çalmalısan, yəni nə zildə, nə də bəmdə çalmamalısan. Kari-əməl vaxtı sağ əllə ortada çal, təsnifdə isə sol əllə ortada çal və ifa etdiyən yerə fikir ver. Əgər məclis yeri natəmizdirsə, bu alət orada yaxşı səslənməz, yəni səsi batır. Bu fənnin sahibi əsil usta olmalıdır, onda onun qazancı da artıq olar. Bu alətdə otuz aşıq olur və aşıqlar barədə bundan əvvəl söyləmişdik.

Üçüncü, qanun və onun özəllikləri haqqında söz açırıq. Onun təriqəsi buqələməndən öyrənilməlidir (?). Qəribə musiqi alətləri sırasındadır. Onu dinləyən adamın zehni tənzimləyən, diqqətliliyi kamilləşər. Qanun avazının qırxdada birini eşidən zehni hikmət mərtəbəsinə çatır, o, bir çox işlərin öhdəsindən gələ bilər. Alimlər musiqinin olduqca yaxşı elm olduğunu söyləyirlər və bu qəribə elmin bərəkətindən İlahi sənətin, yəni elm sənətinin faydası birə on artar. Başqa elmlər də bu elmin xüsusiyyətlərindən bəhrələnilər və bu elmin çoxlu sirləri vardır.

Dördüncü, musiqar və burada onun haqqında belə söyləniləcək. Musiqar qəlbini istəyi ilə düzəldilmişdir və buna görə də yaralı ürəklərin və bir çox digər xəstəliklərlə mərzələrin müalicəsində istifadə olunmaqdadır. Görkəmli həkimlər bu elm barədə çoxlu fikirlər söyləmiş, onun incəliklərinin üstündən pərdəni götürmüş, amma onun son məqamının harada olduğunu anlamaq heç kimə nəsb olmamışdır. Biz indi onun özəllikləri haqqında söhbət açırıq. Bu alət qoz ağacından, özü də yay fəslində düzəldilməli, çox incə və nazik olmalıdır. Onu xoş niyyətlə, şən əhval-ruhiyyə ilə, gözəl söz-söhbətin müşayiətilə düzəldərlər. Məbada onun bir yerində xəttəyə yol verilsin. Ona görə də əvvəlki ilə sonrakı pərdələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, səslər bir-birinə qarışmasın, yoxsa bu alət zirək olmaz. Kamanı at quyruğu tükündən olmalıdır, xərrat mişarında olduğu kimi. Onu çalanda kefin kök olmalı, qəlbində kədəyə yer verməməlisən, yoxsa xəttə baş verə bilər və bu barədə bu qədər.

Bəşinci, çalğıçıların tar dedikləri tənbur haqqında və onun quruluşu belədir. Bir az onun quruluşu haqqında söyləyəcəyik. Birinci dəfə tənburu ərəb

1 Zər’(zira, qol, arşın) – təqribən 104-107 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsü

nibşindən¹ düzəltmişdilər. Hazır olandan sonra çalmaq istədilər, amma bir şey çıxmadı. Müdrik alim fikir aləmində idi ki, bu zaman bir səs sahibi minbərdə oxumağa başladı. Gün başa çatanda həmin şəxs əvvəlki qayda ilə tərənnüm etdi, ancaq bu dəfə onun səsi olduqca xoşagəlməz idi. Alim onu çağıraraq soruşdu: – Səhər tezdən oxuyan adam sən deyildinmi? Dedi: – Bəli. Dedi: – Bəs nədən səhər elə gözəl avazla oxuyurdun, indi isə səsin belə çirkindir? O da cavabında dedi: – Sübh çağы mən hələ çörək yeməmişdim, ona görə də avazım ürəkaçan olmuşdu. İndi isə mədəm doludur, elə bu səbəbdən də oxuya bilmirəm. Bu da onu göstərir ki, oxuyanda mədən boş olmalıdır. Bu fənnin sahibləri həmişə ehtiyatla davranar, pəhriz saxlayar, daim məşq edər və elmi ədəbiyyatı oxumağa meyilli olurlar. Bu aləti nəfsi həzzə gətirməkdən ötrü yox, müalicə məqsədilə icad ediblər. Bunun şərtləri belədir: yay vaxtı, Günəş Şir və Tərəzi bürclərində ikən düzəldilməsi məqsədəuyğundur.

Onu da deyək ki, başqa alətlərin düzəltmə qaydasını anlatmaq mümkün olmadığına görə biz bu barədə söz söyləməyi özümüzə rəva bilmədik. O ki, gəldi ustadların müxtəlif avazların bəstələmələrinə, burada vəziyyət tam əksinədir. Biz ən başlıcası bilməliyik ki, dərnamə haradan əmələ gəldi və necə oldu ki, altı avaz oldu və ondan sonra necə oldu ki, on iki muğam oldu. Ay əzizim, bu belə deyil ki, kimlərsə on iki əmələ gəlsin deyə, bəstələdilər ki, muğam olsun və ondan bir avaz düzəldilər. Hər şeyin mənşəyini öyrənib bilməlisən və hər elmin öz qaydası var, vəssəlam.

Bağların, avazların və muğamların əmələ gəlməsi haqqında

Ay əzizim, bil ki, Əflatun İlahi adı ilə məşhur olan həzrət İdris (ə) Hindistan adalarından Qəqnusun yaşadığı və yuva saldığı bir adaya gəlmiş, onun hər tərəfini gəzmiş və yan-yörəsini seyr etmişdir. Bundan sonra bir səs Əflatunun qulağına çatıb onun ruhunu coşdurmuşdur. Bu, həmin səs idi ki, elm əhlinin dilində ona dərnamə deyərlər. Onu anlayandan sonra gördü ki, bu səs altı şöbədən ibarətdir. Bir şöbədən başladı və onun qaydalarını müəyyənləşdirdi. Həmin vaxt həzrət Əflatun heyvətə gəlib ruhlandı və bu on iki avazın və şöbənin muğamlarını yazmağa başladı və ondan sonrakı nəsillərdə hər kəsin bəhrələndiklərini qeydə aldı. İndi, ay mənim əzizlərim, bu elmin içində nəyin nə olduğunu bilin. Beləliklə, Əflatun İlahi sonsuz İlahi hikmətin qüvvəsilə bu şərəfətli elmə yiyələndi və həmin elmin bərkətindən çeşidli elm növlərinin sirləri açıldı və onları öyrənmək işi asanlaşdı. Biz də ona görə bu elm haqqında bir qədər söylədik.

¹ Nibş – şam ağacına bənzər, çəkiddə qara ağacdan ağır bir ağac növüdür. Ondən alınan taxta qırmızı rəngli və çox bərk olur.

Həzrət İdris bu səsləri tədqiq edərkən ona bir vəhy gəldi ki, o səsi altı avazın sayına görə altı hissəyə böl və altı cəhəti on iki bürcə böl və hər bürcün məzəsinə görə işini gör, ondan sonra həmin on iki hissəni iyirmi dörd yerə böl və bundan iyirmi dörd guşə düzəlt. Bu zaman dörd ünsürə¹ müvafiq olaraq dörd şədd yarat. Bürcləri ünsürlərin məzaclarına böl (?). Buradan alınan on dördü yeddi göy cisminə görə bölüşdür. Ondan sonra məvalidi-səlası² üç hissəyə böl və hər məvaliddən təzə təvəllüd əldə et. Birinci məvaliddən mühavirələri ilə, necə lazımdır, şöbələr yarat. İkinci məvaliddən hər muğamın pərdələrini ovcdan³, həzizdən⁴ və vəsətdən⁵ və ondan alınan hər təvəllüddən yarat. Ehtiyac yarandıqda üçüncü məvaliddən şələ-küləsini şöbələri və münasibətləri ilə al ki, xaric və qoşaavazlı olmasın. Hər mövlud xəfiflərdən⁶ tutmuş səqillərə⁷ qədər, bundan öncə bəyan olunduğu kimi doxsan altı hissəyə bölünür. Bu elmdən agah olmayınca ifadə və istifadə meydanına çıxma, yoxsa özün özünü alçaldıb biabır olarsan. Bütün bu eşitdiklərin məvalidi-səlasdan əmələ gəlməli və elm də bundan öncə göstərilmiş qaydalar ilə ondan hasil olmalıdır.

Ay mənim əzizim, daha bir vəsiyyətim odur ki, bir işlə məşğul olarkən, təlim-tədris məqamında bəxşiş və mükafat almağı unutma, bütün qayda-qanunlara əməl et, qadağan olunanları özünə rəva bilmə. Təlim-tədris vaxtı bu elmin böyüklərinin ruhlarına Fatihə oxu, sağ olanları sevindir və aylar-illər keçdikcə onlar üçün xeyirli işlər görməyə çalış. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, əgər bu elmi öyrənən adam bir azdan onu yarımçıq qoyub gedib və azacıq hörmət qazana bilməyib və bu xidməti tərک edibsə, sən Fatihə zamanı onun adına bir dua oxumalısan, çünki, əlbəttə, o şəxs həyatda heç nə qazana bilməyib dərəki-əsfələ⁸ gedəcəkdir. Amma indi başımız bu söhbətə qarışsa məqsədimizdən yayınmış olarıq. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, təhsil aləmində fənn sahibinə riyazətdə olmaq gərəkdir. Onda o, batini xəlvətin qüvvəsilə bu elmin incəliklərini əldə etmiş olar. Fənn sahibi məhrəmdən çəkinməli və qadağan olunanlardan uzaq olmalıdır, çünki biz istədiklərinə nail ola bilməyən yüz minlərlə belələrini görüb eşitmişik. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, fənn sahibi daim mütaləyə həvəs göstərməli, sələflərin təcrübəsindən bəhrələnməli, onunla yaxından tanış olmalıdır. O, başa düşməlidir ki, buna əməl etməsə, nə təhlil etmək, nə də anlamaq qabiliyyətinə malik ola bilər. Təsərrüf⁹ mərtəbəsinə yetişmək üçün o, bu elm haqqında dinləyib söyləməyi

1 Dörd ünsür – su, od, torpaq və yel

2 Məvalidi-səlas – üç mövlud, üç varlıq (bərک cisimlər, bitkilər aləmi və heyvanat aləmi)

3 Ovc – ən uca yer

4 Həziz – ən aşağı yer

5 Vəsət – orta yer

6 Xəfif – yüngül

7 Səqil – ağır

8 Dərəki-əsfəl – ən alçaq yer, cəhənnəmin dibi

9 Təsərrüf – yiyələnmə

bacarmalı, mübahisə və müzakirə etməyi də özü üçün vacib bilməlidir. Təsərrüf mərtəbəsindən keçib vəz¹ mərtəbəsinə çatanda ona dəstnəqib (?) demək olar. Bu mərtəbədən keçib tətəbbö² mərtəbəsinə çatar və bu mərtəbəyə çatan kimi ona artıq xəliqə³ deyirlər. Xəlaqət⁴ mənzilinə çatanda isə ona həkim deyirlər. Bu şərəfətli elmi öyrənməyə səy göstərən və öyrənən hər bir ağıl sahibinə qazandıqlarını düz yolda sərf etməsi lazımdır. Başqa bir vəsiyyətim odur və fənn sahibləri üçün də gizli deyil ki, tərkibləri müəyyənləşdirərkən əvvəl bu avazın nə olduğunu və ondan nəyin əmələ gəldiyini bilməli, ondan sonra isə onları fərqləndirməyə çalışmalı və bir-birindən ayırıb nəticə çıxarmalıdır. Bunlara riayət etməsə, istədiyinə çatmaz və əsas qüvvə bu şöbədədir. Daha birisi: ifaçı dərəcəyə başlarkən öz məzəcini və xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır və dərəcədə bacardığını oxumalıdır ki, eybi-nöqsanı üzə çıxmasın. Əgər o, bir məclisə daxil olsa və ondan bir avaz oxumağı xahiş etsələr və onun dərk etmə gücünü bilib anlamaq istəsələr, o, dərhal istədiklərini oxumalıdır. Əgər bunu etməsə, öz zəifliyini göstərmiş olar və onu bu fənn əhlindən saymazlar. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, fənn sahibi bir səs eşidəndə, istər insandan, istər ev heyvanından, vəhşi heyvandan ya quşdan, həmin səsi eşitdiyi kimi dirəng-dirənglə təkrarlamağa çalışsın və onu təhlil edib yerini müəyyənləşdirsin və anlasın, çünki bir məclisdə ona lazım ola bilər. Onda o, həm şöhrət qazanar, həm də bu elmin biliciləri və zamanənin adamları gözündə onun qədri-qiyəti artar. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, zərbi yaxından öyrənməlidir, çünki zərb nəğmənin bir hissəsidir və zərbsiz bu elmin incəliklərinə yiyələnmək olmaz. Zərbin vasitəsilə bütün incəlikləri kəşf etmək olar. Amma incəliklər iki cür olur: birincisi elmi və ikincisi əməli. Əməli də iki cürdür: birincisi kəşf edib dönmək, ikincisi elmidən və əməlidən hər ikisi zərbə qayıtmaq(?). Elmi də iki cürdür: birincisi, avazları əl zərbi ilə ifa etməyi bir-bir öyrənmək və xaricə çıxmammaq, ikincisi isə əl zərbi ilə tamamlayıb üsuldən xaricə çıxmammaq və bəhrləri bir-birinə bağlamaq. Budur bu elmin və bu fənnin əsası və bütün dərin mənalar, incəliklər və işarələr məhz bunun üzərində qurulub.

Mənanı çıxardan adamın muzdu
Doğrunu oxuyub yalanı sökməkdir.

Budur bu elmin yolu. Başqa bir vəsiyyətim bu elmdə yer almış dörd şəddin barəsindədir. Ay mənim əzizim, bil ki, bu elmin içində dörd şədd var və Əflatun İlahi onları dörd mələyə bağlamışdı və bu işi görmək lazım idi.

1 Vəz' – təyin etmə, təsis etmə

2 Tətəbbö' – araşdırma, izləmə

3 Xəliqə – icad, yaratma, əsər. Burada: yaradıcı

4 Xəlaqət – yaradılış

Bil ki, birinci şədd Cəbrayla (ə) bağlıdır, ikinci şədd Mikayla (ə), üçüncü şədd İsrafilə (ə) və dördüncü şədd Əzrayla (ə) bağlıdır və bu şəddlərdən hər birinin müəyyən yeri və özünəməxsus vaxtı var. Elm sahibləri üçün gizli deyil ki, bu elm üzərində çalışan adam üsuldan və ahəngdən xaricə çıxmaq üçün şəddin vaxtını bilməlidir. Şəddi hər yerdə ortaya çıxartmaq lazım deyil. Şəddin vaxtı o zamandır ki, adam bağda, bostanda, səhrada olsun, şəddin yeri geniş olmalıdır, yoxsa dar və gəzmək üçün yaramayan məkanda şəddə gərək yoxdur. Belə yerdə onun gəlişi pis olar, bütün ahənglər və üsullar xaricə çıxar, məzacı pozular, təbiəti nifrət oyadar və heç kəsin xoşuna gəlməz. Dörd şəddən istifadə yolu da dörd ünsürə və üç məvalidə bağlıdır. Bu barədə danışmağımız sözün uzanmasına gətirib çıxarar, amma həmin məsələnin bütün xüsusiyyətlərinə bələd olmaq xatirinə bir az onun üzərində dayanmaq ki, təzə öyrənənlərin işi asanlaşsın.

Birinci şədd düğahdır və Cəbrayla mənsubdur. İkinci şədd çahargahdır və Mikayla mənsubdur. Üçüncü şədd müxalifdir və İsrafilə mənsubdur. Dördüncü şədd əraqdır və Əzrayla mənsubdur. Həmin mələklər minacat vaxtı İlahi dərgahı bu ahənglə zikr edərlər. Burada üsuldan, avazdan və ahəngdən xaricə çıxmamaqdan ötrü həmin şəddlərin ifa etmə vaxtını bilmək gərəkdir, ancaq onları burada izah etməyimiz söhbətin uzanmasına səbəb olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbu Əli Sina Məğribi və Əbu Məşər Bəlxi¹ də saz əhli olan çalğıcılar üçün dörd şəddi təyin etmişdilər. Həmin dörd şədd bunlardır: Birinci şədd bayatı-qəcərdir ki, lüğətdə “qaçar”dır, yəni qaçan. Amma yunanca “qəcürü” adalarda yaşayan bir quşdur. Bu quşun başı adam başına bənzəyir, o, yüksək səslə oxuyur, səsi də olduqca gözəldir. Ona “qəcürü” və ya “qəcürük” deyərlər. İkinci şədd dənəsəridir. Məğribdə Səri adda bir kənd var. Bu kəndin sakinləri çox ucaboy və yekəbaş olur, onlar güclü hafizəyə malikdirlər və bu fənnin ustadlarıdır. Lüğətdə “dəna”nın mənası bardaq ya da kuzədir və bu səbəbdən də ona dənəsəri deyərlər. Üçüncü şədd pəncgahdır. Onun Güştasp² aidiyyəti var, çünki Güştasp beş avazı yaratmışdı və günün beş vaxtında bu avazlarla söhbət edərdi. Bu avaz camaatın əlinə keçəndən sonra adamlar onu pəncgah³ adlandırdılar. Dördüncü şədd mahurdur. Bu da Gülnar adlı bir qadın müğənnisinə mənsubdur. Həmin qadın Cəmşidin⁴ mütribi olmuş və əksər hallarda məhz bu mahnını ifa edərmiş. Bu dörd şəddi çalğıcılar əhli çox əzizləyər və onları səsləndirməyi özləri üçün

1 Əbu Məşər Bəlxi – Ömər Əbu Məşər İbn Məhəmməd Bəlxi. IX əsrdə yaşamış məşhur Orta Asiya münəccimi və riyaziyyatçısı.

2 Güştasp (Gəştasib) – İranın qədim əfsanəvi şahı

3 Pəncgah – beş vaxt, beş yer

4 Cəmşid – İranın əfsanəvi hökmdarı, Pişdadilər sülaləsinin 4-cü şahı

şərəf hesab edərlər. Ənuşirvanın¹ zamanında Büzürməhr² meydana çıxıb bu elmə aid bir çox əsər yazıb. Nəhayət, o da bir şəddin yerini müəyyənləşdirdi. Həmin şədd şahnazdır və həzrət Davuda (ə) mənsubdur və bu elm o Həzrətin möcüzəsidir. Məsələ ondan ibarətdir ki, o Həzrət Zəburun tilavəti ilə məşğul olarkən minacatı naz-qəmzə ilə oxuyardı və o dövrün camaatı həmin muğamı şahnaz adlandırmışdı. Zəmanənin alimləri və təriqətin aqilləri onun oxunmasını nazla əlaqələndirdiklərinə görə ona şahnaz adını qoymuşdular. Keçmişlərdə bir şeyi kim və ya nə ilə əlaqələndirirdilərsə, elə onun adını da ona qoyub oxuyardılar. Ancaq hər dəfə avazlardan danışmaq istəyəndə mətləbdən uzaqlaşırıq.

Ay mənim əzizim, incəlikləri yaxşı öyrən və onları yerində işlət ki, bütün zamanlarda və məkanlarda başını uca tuta biləsən. Amma, ay əzizim, bu mərtəbəyə çatmısan, ən gözəl yolu seç və hər kəsi özünə yaxın qoyma, itaət göstər və ibadətlə məşğul ol. Sənə minlərlə vəsiyyətim o olsun ki, özündə bir qabiliyyət görməsən təlim-tədrisə baş qoşma, çünki bu vəfasız qılınc heç kimə fayda verməyib, kimsə bu karvansarada iqamət sala bilməyib və bilməyəcək də.

Münasib: Biri var imiş, biri yox imiş,
Bir əcəl ovçusu daim bu yoldan keçərmiş.
Mənadan irəğiq, mənzilə yovuş,
İnsaf uzaqdır, amma ölüm yaxın.

Bu sözün xülasəsi odur ki, min üç yüz səksən yeddinci (!) ildə bunu yazdı: “Əbdülhüseyn Şirazi min altı yüz əlli altıncı (!) ildə Nişabur şəhərində bunları yazma və söyləmə ipinə keçirtmiş ki, dünyada yadigar qalsın və bu bədbəxt və binəsibi Fatiyə ilə yad etsinlər. “Allahümməğfir ləküma və livalideyküma və licəmi’il-mü’mininə vəl-mü’minat”³. Amma, ay əzizim, biz bu həqiri-fəqir, aciz və zəlil müəllif Əbdülhüseyni beləcə xatırladıq. İstədim filosofların və alimlərin yaratdıqları dörd şəddi aləmə yayım ki, həqir bəndə də Yusifin xəridarlarından olum və bu zəifin də adı dillərdə səslənsin və qalsın.

Adları çəkilmiş dörd şəddin nümunə surətlərini təqdim edirəm ki, başqaları onları tanısinlər.

1 Ənuşirvan – I Xosrov Ənuşirvan (Ənuşirəvan, Nuşirəvan). İrannın Sasanilər sülaləsinin şahlarından (531-579).

2 Büzürməhr (Büzürməhr) – Ənuşirvanın əfsanəvi, öz zəkası və fərasəti ilə şöhrət qazanmış vəziri.

3 Allah sizi, sizin ata-ananızı və bütün mömin kişiləri və qadınları bağışlasın.

DÜGAH

Düğah şəddinin kari-əməli budur

Mənim sevgili rəhbərim,
dur, gəl canımı öz yanıma.

Mənim fikirlərim,
yalla, can,

Düğah şəddinin təsnifi budur

Dedin ki,
cananına alarsan.

Niyə ürəyimdən getdin və
yalla, can. qayıtmadın.

ƏRAQ

Əraq şəddinin kari-əməli budur

Yalla, can, ay yalla,
can, ay yallala.

Niyə getdin,
canım, getmə.

Ay dilbərim, gəl yanıma,
dur, gəl

Əraq şəddinin təsnifi budur

Könül yarımın küçəsində
tələyə düşdüm, əziz can.
(təkrar olunur)

Əziz can, ağlar ürəyim qərar
tapa bilmir. (təkrar olunur)

Sənin işvə-nazın qəlbimə
yanıma. toxunur.

ÇAHARGAH

Çahargah şəddinin kari-əməli budur

Yalla, yalla, mənim şahım,
tənəni tənə, mənim mahım¹.

Dur, gəl, canım, gecələr
qucağıma. Mən gecələr
təkrar-təkrar gəlmişəm.

Əgər düz anlasan, ey düz
görən,

Çahargah şəddinin təsnifi budur

Yalla, yalla, mənim
canım, tənəni tənəna,
mənim canım.

Dünən gecə niyə
gəlmədin kabab olmuş
ürəyimə.

Yerin gözümün üstündə
olar.

MÜXALİF

Müxalif şəddinin kari-əməli budur

Yalla, yalla, yallala, tənəni.

Tənəni, tənənə, tənəna,
canım.

Sən danışma, meyil
göstərmə, ağıllı övlad.

Müxalif şəddinin təsnifi budur

Ay sevgilim, niyə
könlüm yerə enibdir?

Könlümü aldın,
yanımdan getdin.

Burada hünər sahibinə
aşıq oldu.

¹ Mah – Ay

Bir başqası. Ay əzizim, həkim Kövkəbi də bu elmdə bir dairə bəstələmişdir ki, bu fənnə ürəkləri bağlı olan uşaqların işi asanlaşsın və hər kəs bu elmin yolunda addımlaya bilsin. Həkimin adıçəkilməmiş dairəsi budur, qoy fənn sahibləri bilsinlər.

Üşşaq Zabul Ovc	Hüseyni Dügah Mühəyyər	Rast Mübərriqə Pəncgah	Busəlik Əşiran Novruzi-səba
Rəhavi Novruzi-ərəb Novruzi-əcəm	Nəva Novruzxara Mahur	Büzürg Hümayun Nəhoft	İsfahanək Neyriz Nişabur
Əraq Ruyi-əraq Məğlub	Zəngulə Çahargah Üzzal	Hicaz Segah Hisar	Kuçik Rəkəb Bayatı

عشاق	حسین	برامت	بوسلیک
زایل ابج	دولکاه مجر	برقع بوجاه	عشران نوراز صبا
وهاوس	فراست	نورک	اصفا نیک
نوروزی لوزی لوزی کا ماہور	مایون نفت	یزیز بلشاید	
عراق	زنگوله	حجانا	کوچک
روین منیلہ	چہلہ غزال	رگاہ صہ	رکب پانی

O, bunu fənn əhlindən olan istedad sahiblərinin rahat qavramaları üçün nəzmə gətirmişdir.

Muğam sayanda səkkiz gəlir və dörd.
İstər-istəməz hər muğamın iki şöbəsi var.
Hüseyni bütün muğamlardan üstündür.
Düğah Mühəyyərlə bərabər gəlir.
Rast muğamı zəhmət xəzinəsidir.
Mübərriqənin Pəncgahla olması lazımdır.
Çaldığın Üşşaq pərdəsi olsun.
Zabulda nemət var, Ovcda parıltı.
Şur dünyasında Nəva səsləndi,
Novruzxara Mahurun fəridir¹.
Hicaz bar gətirən xurma ağacıdır,
Segah ilə Hisar o ağacın meyvələridir.
İsfahandan kimsə necə baş çıxarsın?
Yolunu Neyrizə və Nişaburəkə tutdu.
Kuçik muğamını bilirsənsə, bil ki,
Rəkəb ilə Bayatıda beyt oxuyursan.
Saz pərdəsindən Busəlik gələndə
Əşiranın və Səbanın avazı səslənər.
İşrət artıran Əraq gah Ruyi-əraqla,
Gah da Məğlubla müşayiət olunur.
Qəvval nəğməsinin içində Zəngulədən sonra
Çahargahla Üzzal eyni vaxtda görsənər.
Saz çalan kimi Büzürg gəldi.
Hümayunla Nəhoft onun iki pərdəsidir.
Rəhavi Novruzı-ərəbə ram oldu.
Novruzı-əcəm ürəyin rahatlığını apardı.
Hər əsl muğamdan iki şöbə bəyan oldu.
İndi tədbir görmək üçün yüyən çəkilməlidir.
Dənizin dibi və dalğası olduğu kimi
Hər əməlin də həzizi və ovcu olur.
Birinci fər'in həzizi cuyadır,
İkinci fər' isə məvadır.
Bu qayda ilə sıranı axıradək yazdım.
Əkdiyim toxumların barını sən yığ.

¹ Fər' – qol, şöbə

Başqaların gözündə hörmət qazanmaq üçün hər muğamın ifa etmə qaydasını və ondan sonra hansı muğamı gətirmək lazım olduğunu bilməlisən ki, muğamlar bir-birinə qarışmasın və həmçinin nəyin nəyin içindən hasil olduğunu da öyrənməlisən ki, tərkibatda aciz qalmayasan və asanlıqla avaza yol tapasan.

Həkim Kövkəbi burada dörd şəddi bu şəkildə göstərmişdir:

Birinci şədd düğahdır, ikinci şədd rast, üçüncü şədd müxalif və dördüncü şədd çahargahdır. Çalğıçı ifa etməyə başlayanda və ya xanəndə dəstgah başına keçəndə xəyata yol verməmək üçün ilk öncə ifa etdiyi düğah olmalıdır, sonra hisar, sonra düğah və hüseyni, ondan sonra əşiran, sonra mühəyyər və kuçik, sonra büzürg, sonra novruzi-səba, ondan sonra güvəşt, sonra novruzxara, sonra novruzi-əcəm, ondan sonra da hüseyniyə və düğaha enməlidir. Amma üçüncü şədd (?)¹ olan müxalifdə əraqı ifa etməlidir, sonra bəstəniğara keçməlidir, ondan məğluba və yenidən (?)² segaha dönməlidir, sonra hicazdan, gərdaniyyədən və əraqdan keçib müxalifə düşməlidir. Ancaq dördüncü şədd ruh şəddi olan çahargahdır. Dəraməddə gərək çahargahı ifa etsin, ondan sonra üzzala, sonra zənguləyə, sonra rəkəbə, sonra bayata, sonra əcəmə, sonra nişabura, sonra əraqa, sonra müxalifə və sonra çahargaha enməlidir.

Hər muğamın iki şöbəsi və hər şöbənin iki guşəsi olduğunu bilməyin lazım olması haqqında daha bir fəsil

Ustad Siracəddin Məhəmməd Qəvvas bununla əlaqədar guşələr artırıb nəzm ilə tərtib etmişdir ki, bu fənni təzə öyrənənlərin işi asanlaşsın və onlar tez mənzilə çatsınlar, vəssəlam.

Onların birincisi hüseynidir:

Muğam sayanda səkkiz gəlir və dörd.
İstər-istəmər hər muğamın iki şöbəsi var.
Hüseyni bütün muğamlardan üstündür.
Düğah Mühəyyərlə bərabər gəlir.
Ruhülərvah³ Ovcun altına gəldi,
Düğahın altında göz-qaş oynadı.
Mühəyyərin üstündə və altında iki guşə var,
Sən onun girişini və çıxışını bil.

1 Burada ikinci şədd buraxılıb.

2 Niyə yenidən?

3 Ruhülərvah – ruhların ruhu

İkincisi üşşaq haqqındadır:

Çaldığın Üşşaq pərdəsi olsun.
Zabulda nemət var, Ovcda parıltı.
Bu qanunla Zabulla ahəng yarat,
Bu qaydayla nəğmələrdə çəng çal.
Ovca qədər qalxıb Nəhavənd.
Bu tərtiblə bəhrin¹ movcunu² öyrən.
Ovcun iki guşəsi başı ilə sonudur.
Ay əziz dostum, mən nə desəm, yadında saxla.
Bu yol mənəvi büləndliyə³ aparır,

Amma hər fərasətli adamın pəstliyi⁴ də olur.

Üçüncü rastdır:

Rast muğamı zəhmət xəzinəsidir.
Bərriqənin Pəncgahla olması lazımdır.
Bürqəni Bərriqə⁵ ilə qaldırsan,
Üzün hər tərəfi sənə görsənər.
Həziz onu varlığın Ovcuna gətirdi,
Dügah Əraq və Rastla aşağı endirdi.
Yuxarı qalx və rəvayət et,
Mulisa(?) ilə biliyini artır.

Dördüncü busəlikdir:

Busəlik muğamıdır, ay nəğməpərdaz⁶,
Əşiran ilə Səbanın avazı səslənir.
Ay qardaş, həmin Əşiran ilə
İki guşəsi bərabər gəlir.
Onun zili Nazik bəhridir, bəmi Zirkeşdir.
Hərif⁷ bu nəğməyə bir surət verdi.

1 Bəhr – həm dəniz, həm də musiqi vəzninin ölçüsüdür.

2 Move (və ya mövc) – dalğa

3 Bülənd – həm yüksək, uca, həm də zil (səs) deməkdir.

4 Pəst – həm aşağı, alçaq, həm də bəm (səs) deməkdir.

5 Bürqə rübənddir, Bərriqə isə Mübərriqənin digər adıdır. Fars yazısında bu iki söz (Bürqə ilə Bərriqə) eyni şəkildə yazılır (omoqraflardır).

6 Nəğməpərdaz – nəğməyazan və ya nəğməçalan

7 Hərif – burada: sənət yoldaşı

Qəvval Səbanı çalanda
Avazın nəğməsi hər guşəyə yayılır.
Onun zili Hicazi-nazikdir, ay qardaş.
Bayat ilə aşağı düşər, ay qardaş.

Beşinci rəhavidir:

Rəhavi Novruzi-ərəbə ram oldu.
Novruzi-əcəm ürəyin rahatlığını apardı.
Bu ikinin dörd guşəsi var,
Mən bu yolla sənə izah edirəm.
Ərəb bəmidir, Məruf isə zili.
Xoşbəxt olub naz ilə yeri.

Altıncı nəvadır:

Şur dünyasında Nəva səsləndi,
Novruzxara Mahurun fəridir.
Novruzxaradan bir nəğmə çalsan,
Yar səni hər guşədə axtarar.
Mövlalıq ona şərəf qazandırar,
Nəhavəndəkin bəmi və zili olar.
Mahur o kuyda üzünü göstərəndə
Qulağı hər yana tutmalısən.
Onun zili Novruzdan və Rəhavidəndir,
Rəvayət edən bəmini bayrağa bağladı.

Yeddinci büzürgdür:

Saz çalan kimi Büzürg gəldi.
Hümayunla Nəhoft onun iki pərdəsidir.
Hümayun kölgə salanda
Üzü artıma doğru getməlidir.
Onun Nəhoftu qıraqdan üzünü göstərir,
Sıra ilə guşədən dördü doğulur.
... .. (?)

Səkkizinci isfahanək:

İsfahandan kimsə necə baş çıxarsın?
Yolunu Neyrizə və Nişaburəkə tutdu.
Ay xoşavaz, Neyrizə keçəndə
Nəğməni həm zildə, həm bəmdə oxu.
Zili Xavəranda və Zirkeşdə gör,
Ruhu oynatmaq üçün əvvəl bəmdə oxu.
Əgər yolunu Nişabura doğru salsan,
Onun əslindən də, fər'indən də aqah olmalısan.
Zili Neyrizi-kəbirdəndir,
Bəm üçünsə İsfahanək əvəzolunmazdır.

Doqquzuncu əraqdır:

İşrət artıran Əraq gah Ruyi-əraqla,
Gah da Məğlubla müşayiət olunur.
Görüş zamanı məğlub olanda
Başını sevgilinin ayağına qoy.
Onun zili Sipəhr ilə Əraqdır,
Hicaz ilə Əraq isə bəmidir.
Müxalif üzünü göstərənlə yumşaq davransan,
O da sənə yaxşılıq edər.
Ruyi-əraq Ovcda yer alar,
Hicaz Məxariclə aşağı enər.

Onuncu zəngulədir:

Qəvval nəğməsinin içində Zəngulədən sonra
Çahargahla Üzzal eyni vaxtda görsənər.
Çahargah sənin canındakıları oxuyanda
Mənalər hər tərəfdən üzlərini göstərər.
Üzzal qəzal yerışı ilə gəlsə,
Onun gözünün guşəsində fala bax.
Zil canı göylərə qaldırar,
Bəmdə Rəkəblə Novruzdan aşağı düş.
Can və ruh yüksəkliyi ürəyəyatan işdir,
Sonra düş aşağı, çünki Mahuri-kəbir gəldi.

On birinci hicazdır:

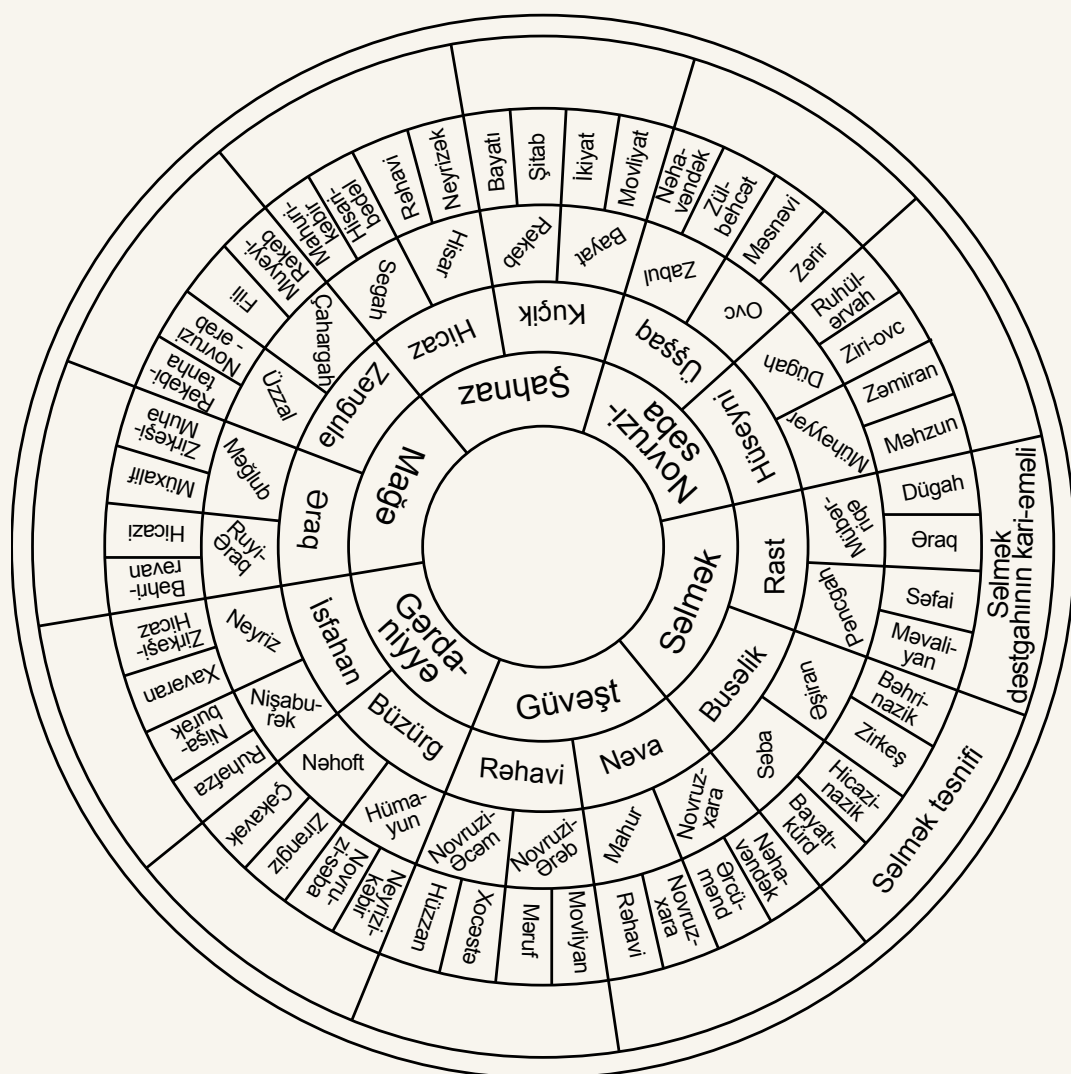
Hicaz bar gətirən xurma ağacıdır,
Segah ilə Hisar o ağacın meyvələridir.
Segah xoş üzünü göstərəndə
Hər yandan nəğmənin avazı gələr.
Hisar həmişə mane törədən,
Onun əlindən ürəyim də açılır.
uxarını deyəndə Hisarəki bil,
Onda aşağıda oxuduğun Rəhavi olar.
Zildə Bəstəniyar gəldi,
Bəmdə isə Hicazla Rastı tut.

On ikinci kuçikdir:

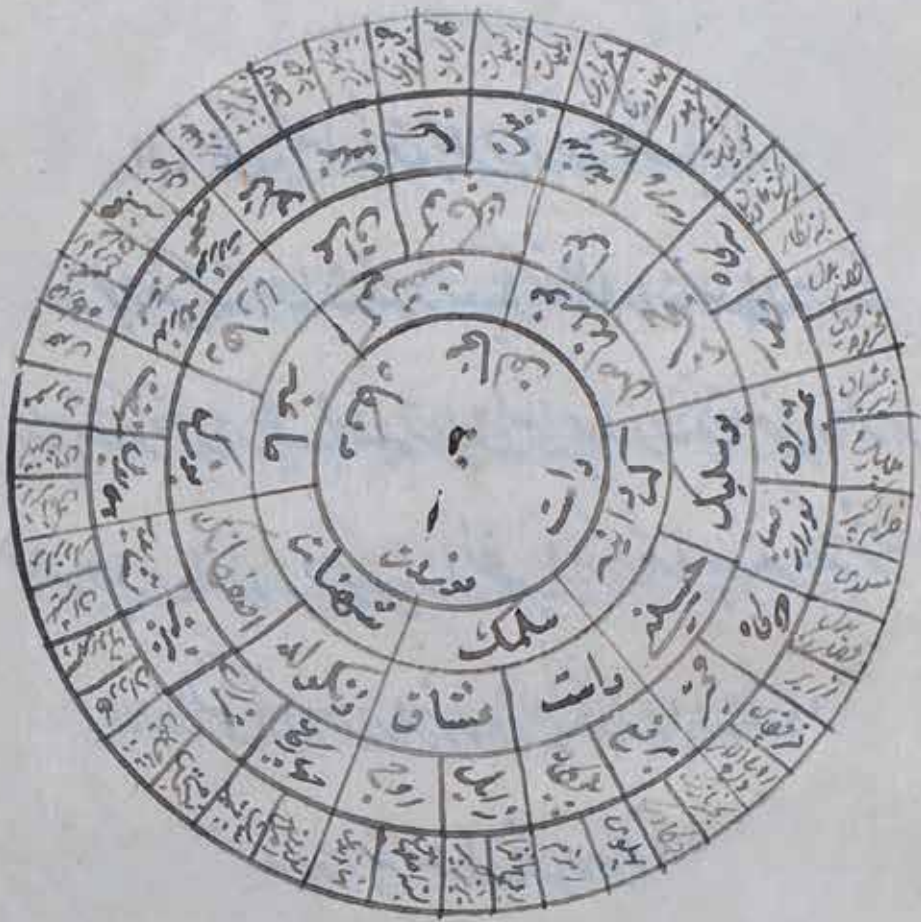
Kuçik muğamını oxuyursansa, bil ki,
Nəğməni Rəkəb ilə Bayatıda oxuyursan.
Ay nəğməpərdaz, Rəkəb ortaya çıxanda
Hər nəğmədən avaz özü-özünə gələr.
Bayatı İkiyat ilə başbaşa gələndə
Hər guşədən bir nəğmə səslənər.
... .. (?)
İkiyat zildir, ay qardaş,
Muliyat isə bəmə bərabərdir.
Siracəddin muğamı fəth etdi
... .. (?)

Batlemyusun tərtib etdiyi başqa bir dairə

Biz bunu ondan ötrü yazdıq ki, çalğıçılar və fənn sahibləri bilsinlər, anlaşılar və işlətsinlər və ona görə burada yerləşdirdik ki, bizdən bu dünyada yadigar qalsın və məclislərdə yığışan musiqi əhlinə çatsın. Beləliklə, Əflatundan sonrakı dairə budur, qoy dostlar ondan bəhrələnsinlər, vəssəlam:

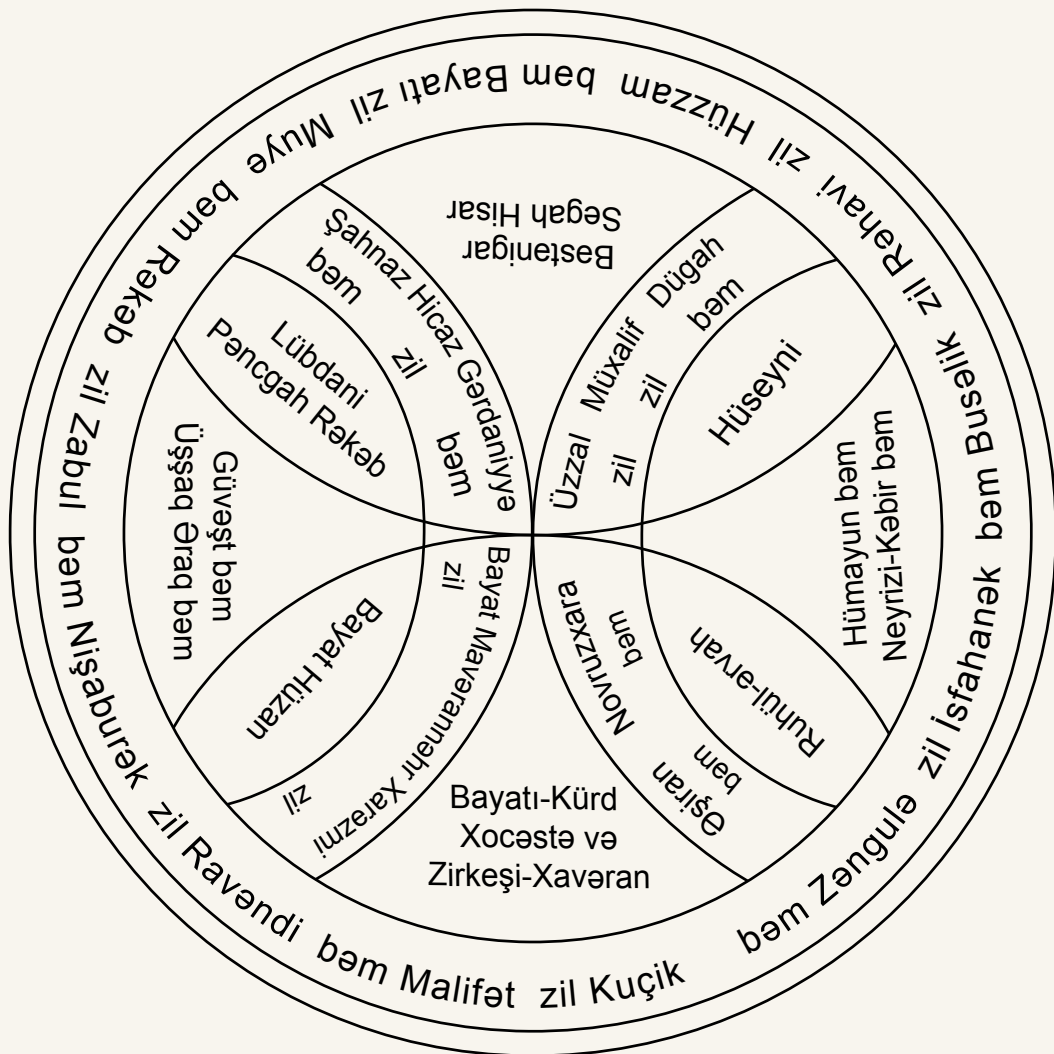

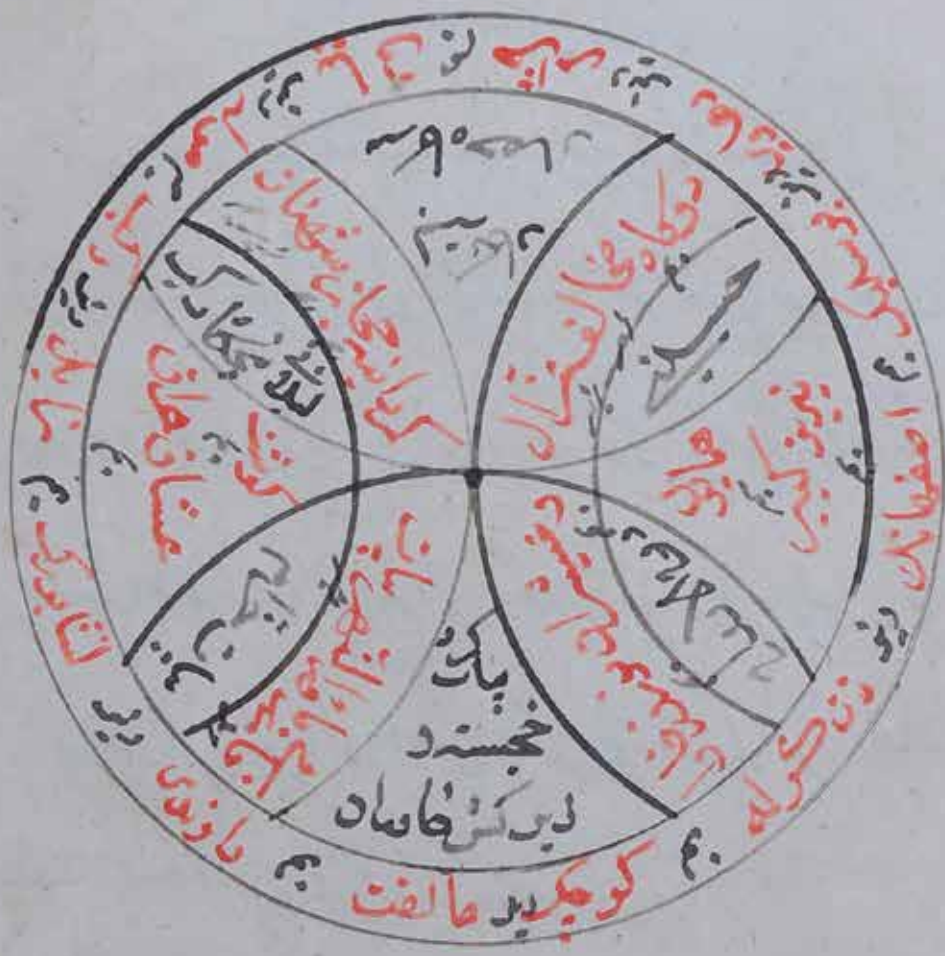

Beşinci Calinusdur. O, günümüzün dilində tar deyilən santurun müəllifidir. Çoxlarının fikrincə, bu, gözəl alətdir və avam adamların arasında geniş yayılmışdır. Məhz buna görə bəndə həmin dairəni əldə etməkdən ötrü çox zəhmət çəkmişəm və əsərin etibarlılığını artırmağın və işimizdə nöqsana yol verməməyin xatirinə, həmçinin öyrəncilərin məəttəl qalmamaları üçün onu da bu risaləyə əlavə etmişəm.

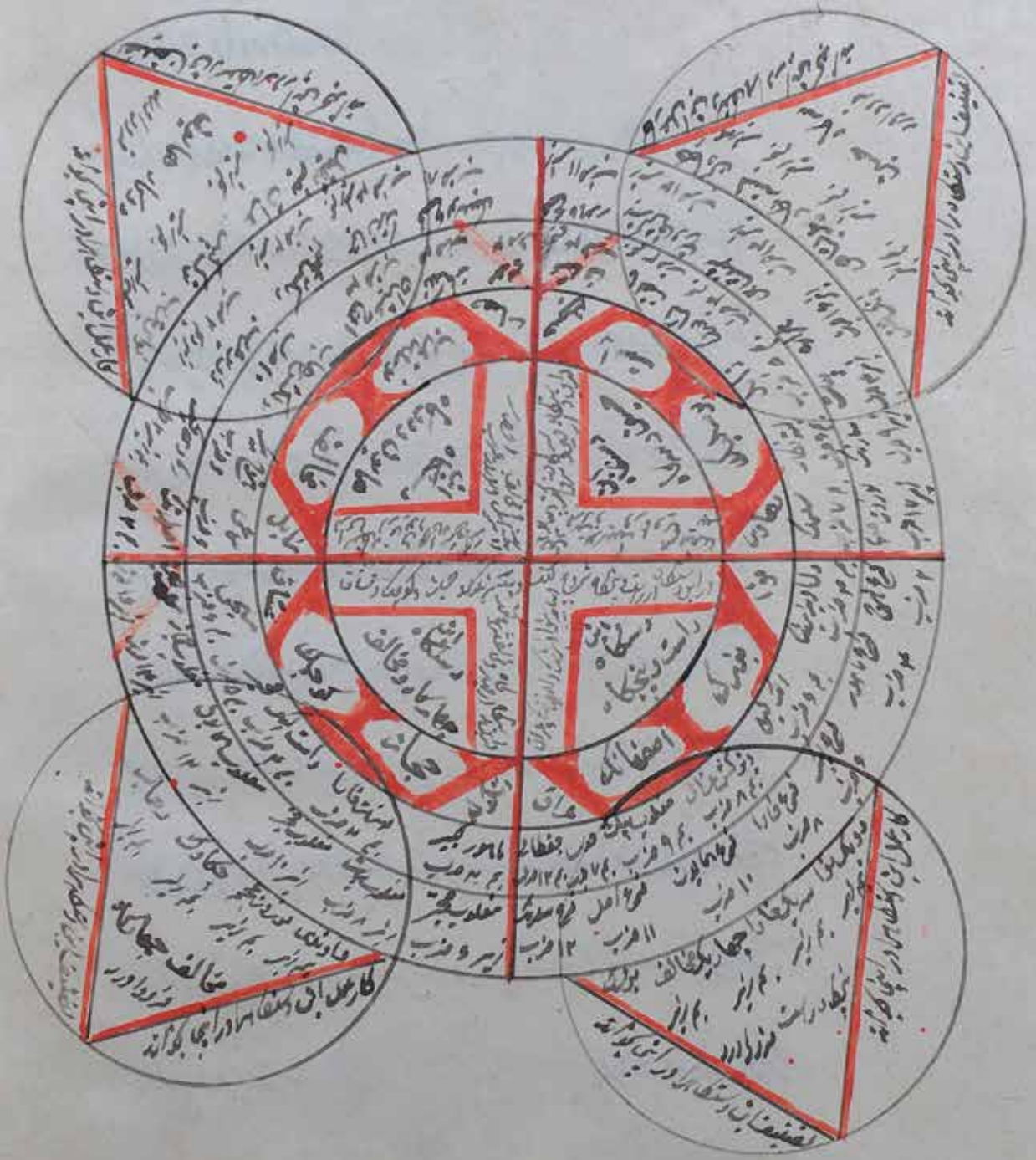
Ərəstuya məxsus dairənin şəklini də elmi yeni öyrənənlərin diqqətinə çatdırmaq üçün bu səhifədə yerləşdirdim, amma çalğıçı bilir və fənn sahibi baxan kimi onun şərtlərini anlar.

Həqiri-fəqir Əbdülhüseyn Şirazi sahibi məəttəl qoymamaq xatirinə iyirmi il ərzində sultanın sayəsində hər vilayətdən və bütün yerlərdən əlimə keçənləri toplayıb bu lazımlı risaləyə qoşdum və bu şərəfətli elm üçün əhəmiyyət kəsb edənlərin hamısını örnək olaraq bu nüsxədə göstərdim. O çağda adı bilimin bu sahəsində geniş ifadə və istifadə edilən, fəzilət sahibi, tayı-bərabəri olmayan, “sultanın həkimi” adı ilə şöhrət qazanmış həkim Şərəfəddin Məhəmməd əl-Ələvi hikmət fənnində və bütün həqiqi elmlərdə filosofların rəmzlərlə yazdıqlarının hamısını bu gizli dairədən aşkara çıxartdı. Camaat üçün üstüörtülü olan doxsan mənə ilə incəliyi, o cümlədən yunan xətti ilə yazılmış İsgəndərin zəxirəsini töhfə şəklində Sultan Mahmuda təqdim etdi. Sultan aylı-illi yeddi il bu əsəri yozmaq tələbində oldu, hər diyardan və ölkədən fənn sahiblərini gətirdilər, amma heç kəs ondan baş çıxarıb dərk edə bilmədi. Həkim Şərəfəddin həmin nüsxəni əlinə alıb nəzərdən keçirdi və arxayınlıqla sultanın xidmətinə təhvil verdi. Sultan Mahmud üç dəfə ayağa qalxıb oturdu və onun zəhnini lələ cəvahirlə doldurdu, dördüncü dəfə ona o qədər qızıl bağışladı ki, başından aşmışdı və üstəlik yenə də bağışladı. O anda Sultan Mahmud onun zəhninin o səviyyədə olduğunu görüb dedi ki, məni istəyən hər kəs ona həkimi-Xudavənd¹ deyərək xitab etsin. Bundan sonra Sultan Mahmud dedi: – Ay həkimi-Xudavənd, musiqiyə aid bir risaləni hazırlayıb yazmağı tapşırıram. İndi tamamlanmamış bir risalə əlimizdədir və filankəs iyirmi beş ildir ki, bütün vaxtını o risaləyə sərf edir. Bu saat onu diqqətlə mülahizə edəcək adama ehtiyac var. Həkimi-Xudavənd onun islah olunması üzərində çox çalışdı. O zaman həqiri-fəqir bu risaləni həkimi-Xudavəndə təqdim etdi. O isə bir il ərzində həmin əsəri diqqətlə mütaliə etdi və bir ildən sonra sultan sarayına hazır olub sultana bu cür ərz buyurub müraciət etdi ki, bu elm nəhayət ilə bəlağəti olmayan bir elmdir və Tanrı vergisinə əsaslanmayan heç bir kəs bu elmi təhsil etmək iqtidarında deyil. Bu risalənin heç bir eybi-nöqsanı yoxdur və bu fəndə mühüm olan bütün mənalar ilə incəliklər burada toplanıbdır. O boyda işi xüsusi qabiliyyəti olmayan adam görə bilməzdi. Sultan Mahmud onun bu işini belə bəyəndiyini eşidib biləndən sonra bəndəni əzizləyib hədiyyələrlə necə lazımdır mükafatlandırdı və ona bütün həmkarların üstündə yer verdi. Bundan bəri onun lütf ilə şəfqəti günü-gündən artırdı və bəndə hər gün xüsusi təşkil olunan məclisə gəlib Sultan Mahmudla həmsöhbət olardım. Sultan heç vaxt öz şəfqətini gizlətməz və daim lütfünü izhar edərdi. O zaman bəndənin iki min beş yüz (!) şagirdi var idi. Onların hamısı sultanın qulları olmuşdular və bəndənin nəzdində bu elmdən təhsil almaqla məşğul idilər. Amma bu yerdə ətraflı şərh versək yenə məqsədimizdən qalarıq. Altıncı dairə isə budur:

1 Həkimi-Xudavənd – Tanrının həkimi

Bu, öncə risalədə adını çəkdiyimiz beşlik (xəmsə) dairəsidir və o alətlərə aid daha heç bir dairə yoxdur və bəstələnməyib.

Ondan başqa Hindistan alimlərindən biri də var imiş ki, nə onun özünü, nə də onun risaləsini görmüşük, amma doğrudanışan bir şəxsdən onun santura dair bir dairəni bəstələdiyini eşitmişik. Onun bir şagirdi də var idi, o isə çəng üçün bir dairə çəkmişdi. Amma belə söyləyirlər ki, həmin şagird çəngi yuxuda görmüşdü və çəng özü ona bu yolu göstərmişdi. Deyirlər ki, bu nüsxədən Hindistanda çoxdur.

Musiqiyə aid daha bir əsər haqqında mən Məğribdə tanış olduğum bir dərvişdən eşitmişəm. Bu nüsxənin müəllifinə yol göstərən Nuhun oğlu Sam olmuşdur və bu iş həzrət Adəm Əbulbəşərin əsərlərindəndir. Beləliklə, bu elmin hələ həzrət Adəmin dövründən həzrət Musanın (ə) zamanına qədər mövcud olması, sonra insanların arasından yoxa çıxması, sonra da yenidən Əflatun İlahi adıyla məşhur həzrət İdrisin vaxtından Sultan Mahmudun dövrü olan çağdaş günlərə gəlib çatması və bundan sonra da illər ötdükcə, saysız-hesabsız qərinələr keçdikcə, gecələrlə gündüzlər ruzigarda bir-birini əvəz etdikcə həyatda yenilməz qalacağı məlum olur.

Ay əzizim, sən də zəhmət çək, təhsil almağa çalış və adını fələyin səhifələrinə yazdır. Başqa bir vəsiyyətim odur ki, ay mənim əzizim, elə ki, başın qabiliyyət mənzilinə çatdı, hər vaxt bu elm əhlinin ruhlarını Fatihə ilə yad və şad et, yaxşı işlər görməyə çalış, bu elmin hörmətini uca tut, sirləri saxla, bildiklərini hamıya öyrətmə və hər kəsin qabağında açma. Ay əzizim, məlumun olsun ki, bu elmdə məharət mərtəbəsinə çatsan və başına yoxsulluq müsibəti gəlsə, zinhar və min zinhar, məbada bir kəsə kasıb olduğunu göstərəsən, çünki bu düzgün iş deyil və nəticədə qabiliyyətin də əldən gedər. Ay əzizim, bu da yadında qalsın: öyrənib öyrətdiyin zaman heç kimə şəhvət gözü ilə baxma, yoxsa bu elm sənə haram olar və ustadların yanında biabır olarsan. Həm də, ay əzizim, daim nəfsinlə cihad aparmağa çalış və bunu özün üçün vacib bil. Sultanın hökmü olsa belə, qadın xeyləyinə bu elmi öyrətmə, yoxsa xüdxar¹ olarsan. Təlim-tədris əsnasında naməhrəmlərə qarşı hər cür vəhşi duyğulardan uzaq ol, elmdən başqa digər şeylərin sənə yol açmalarına imkan vermə, gecələr oyaq qalıb vaxtını bu elmin mütləqi ilə tədqiqatına sərf et və şəhvət hisslərinə qapanma. Hər zaman dediyim vəsiyyətləri yerinə yetirsən, bəhrəsini görər, bu qiymətli ömrün səmərəsini əldə edər və arzuna yetişərsən. Özünü başqa cür aparsan, onda bir söz deməyə ehtiyac qalmaz, çünki olacağı çarə yoxdur.

Onu da deyək ki, bu elmə aid türk, fars və ərəb dillərində bir çox risalələr yazıblar, biz də bu risalədə türkcədən bir qədər bəyan etmək istədik, amma fürsət tapmadıq. Nə vaxt dövlət adamlarının əlinə belə fürsət düşsə, bütün nöqsanları aradan götürmək üçün buraya türkcədən və ərəbcədən bir az əlavə

1 Xüdxar – özünüyeyən, özünü məhv edən

etsinlər. Həm də Farabinin tərtib etdiyi dairəni bu kitaba gətirmək istədik, fürsət olmadı. Bu elmin tələbələr üçün çətin olduğunu nəzərə alıb, doğru və nöqsansız məlumat almalarını və bu yolu başdan başa keçə bilmələrini istədik. Sədaqətli aşıqlər üçün məxfi olmasın ki, bu şərəfətli elmə aid olan bir mənənin incəliklərini bu kitabda görməsələr, onu da həmin eybi düzəltmək xatirinə buraya əlavə etsinlər, ancaq istedadı, qabiliyyəti və düşüncəni unutmamaq şərtilə. Məbada əlavə olanlar mövzuya yad, hər şeyi zay, alt-üst edəcək və eyibləri artıracaq şeylərdən olsun. Ay əzizim, bu mərtəbəyə yetişsən, ayrı-ayrı mənaları və bütöv məsələni elə seçməyə çalış ki, məclislərdə və camaat arasında aciz və çarəsiz qalmayasan.

Bu şərəfətli fənnə aid daha bir sözüüm var. Elə ki, bu mərtəbəyə çatdın və təlim-tədris məqamına yetişdin, üç qərn (!) və ya uzun bir müddət xidmət etmiş kimsədən qafil olma və bəzi məsələləri gizli saxlamağı bacar ki, bir gün o səninlə üz-üzə dayansa, onun öhdəsindən gələ biləsən və çarəsizliyə varmayasan. Qara gündən ötrü çoxlu dərin və incə mənaları yaddaşında saxlamağa çalış.

Həqiri-fəqir yüz qırx il (!) bu fənlə məşğul olmuşam və bu müddət ərzində bir çoxlarını təlim hövzəsinə gətirib düz yola yönəltdim. Ortadan bir neçə nəfər durub mənə qarşı çıxdılar və mənə əziyyətə salmağa cəhd göstərdilər. Odur ki, zinhar və min zinhar, əmanəti həmişə qoruyub saxlamağa çalış və sahib olduğun tamamını əldən vermə. Ay əzizim, ay övladım, bu fənn əhlinin başları hər dəqiqə birisilə söhbətə qarışmış olduğuna görə onların məzacları olmaz və əgər sən onların gününə düşmək istəmirsənsə, hər kəslə yaxın təmasa girmə və daha çox elm və kamal sahibləri ilə oturub dur və şəriətə tabe ol, onda muradına çatarsan. Heç vaxt əmanətə xəyanət etmə və hamiya layiqincə hörmət payını yetir. “Vallahü ə'ləm”.

Musiqiyə dair bu risalə çərşənbə günü, 1233-cü ilin rəbiüləvvəl ayının iyirmisi¹ Qacarıyyə hökumətinin dövründə müsəlman Kaşan şəhərində sona çatdı. Bu yazı əziz və nəcabətli qardaşım Məhəmməd Sadiq Şirvaninin xatirinə qələmə alınmışdır. Ümidvarıq ki, bəndəni Fatihə ilə yad və şad edəcəklər.

Dünyada yadigardan yaxşı şey olmaz,
Ən yaxşı yadigar isə sözdür.

Məqsədımız bu əsəri tez bir zamanda hazırlamaq imiş, buna görə də şəkilləri və mətni gözəl surətdə yazmaq fürsətimiz olmadı. Odur ki, bəndənin xəttinə irad tutanlar savab iş görməzlər.

¹ 27 yanvar 1818-ci il.

